MASARYKOVA UNIVERZITA

FILOZOFICKÁ FAKULTA

„Sloužiti pracujícím ženám.“ Druhá směna a její řešení 1945–1950

Magisterská diplomová práce

Bc. MAGDALENA GREŠOVÁ

Vedoucí práce: doc. Denisa Nečasová, Ph.D.

Historický ústav
Program Historie

Brno 2024

MUNI
ARTS

Bibliografický záznam

Autor:	Bc. Magdalena Grešová Filozofická fakulta Masarykova univerzita Historický ústav
Název práce:	„Sloužiti pracujícím ženám.“ Druhá směna a její řešení 1945–1950
Studijní program:	Historie
Vedoucí práce:	doc. Denisa Nečasová, Ph.D.
Rok:	2024
Počet stran:	115
Klíčová slova:	druhá směna, dvojí břemeno, zaměstnanost žen, ženy, lidová demokracie, socialismus, Československo, kontinuita

Bibliographic record

Author: Bc. Magdalena Grešová
Faculty of Arts
Masaryk University
Departement of History

Title of Thesis: “To serve Working Women.” The Solutions of Second Shift 1945–1950

Degree Programme: History

Supervisor: doc. Denisa Nečasová, Ph.D.

Year: 2024

Number of Pages: 115

Keywords: second shift, double burden, women´s employment, women, people´s democracy, socialism, Czechoslovakia, continuity

Anotace

Diplomová práce se soustředí na problematiku tzv. druhé směny, tedy zatížení žen placenou prací a neplacenou zodpovědností za péči o domácnost, v Československu v období 1945–1950. V kontextu poválečného vývoje, kdy dochází k proměně právního a společenského postavení žen a nárůstu ženské zaměstnanosti, se výzkum zaměřuje na způsoby, jimiž státní instituce, politické elity a organizace ženského hnutí přistupovaly ke dvojímu břemeni žen a jeho negativním dopadům. Práce sleduje také kontinuity a rozdílnosti těchto řešení v souvislosti s rokem 1948 a komunistickým politickým převratem.

Abstract

The thesis focuses on the issue of the so-called second shift, i.e. the burden of women's paid work and unpaid responsibility for household care, in Czechoslovakia in the period 1945-1950. In the context of post-war developments, which saw a transformation of women's legal and social status and an increase in female employment, the research focuses on the ways in which state institutions, political elites and women's movement organisations approached a negative effect of the double burden. The thesis also traces the continuities and differences of these solutions in the context of 1948 and the communist coup.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem magisterskou diplomovou práci na téma **„Sloužiti pracujícím ženám.“ Druhá směna a její řešení 1945–1950** zpracovala sama. Veškeré prameny a zdroje informací, které jsem použila k sepsání této práce, byly citovány v textu a jsou uvedeny v seznamu použitých pramenů a literatury.

V Brně 12. prosince 2024

.....

Bc. Magdalena Grešová

Poděkování

Touto prací chci poděkovat docentce Denise Nečasové za vedení a veškeré komentáře, dále pracujícím v archivech za vstřícnost a pomoc při bádání a kolegyním Viktórii Bončové a Marii Lukášové za milé diskuze, čtení a podporu.

Obsah

Seznam pojmů a zkratek 13

Úvod 15

1 Změna ve společenském postavení žen v poválečném Československu 22

1.1 Proměna společnosti a právního postavení žen v poválečném Československu ... 24

1.2 Zaměstnanost jako podmínka emancipace ... 30

2 Problematika druhé směny 1945–1948 38

2.1 Způsoby řešení ... 43

2.2 Realita fungování služeb a ohlasy žen ... 52

3 Postavení žen v počátcích socialistického státu 57

3.1 (Dis)kontinuita právního a společenského postavení žen ... 60

3.2 Nová socialistická žena ... 65

3.3 Mobilizace pracovních sil ... 70

4 Druhá směna v éře raného socialismu 74

4.1 Způsoby řešení ... 80

4.2 Reflexe fungování a ohlasy žen ... 92

5 Kontinuity a rozdílnosti řešení druhé směny 97

Závěr 104

Prameny 106

Literatura 108

Seznam pojmů a zkratek

KSČ	–	Komunistická strana Československa
MPSP	–	Ministerstvo ochrany práce a sociální péče (1945–1948)
MSP	–	Ministerstvo sociální péče (1948–1951)
NFŽ	–	Národní fronta žen
OD	–	Osvobozená domácnost
PNS	–	Prozatímní Národní shromáždění republiky Československé
RČŽ	–	Rada československých žen
ROH	–	Revoluční odborové hnutí
RŽ	–	Rada žen
ÚČH	–	Ústředí československých hospodyň
ÚKŽ	–	Ústřední komise žen
ÚNS	–	Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé
ÚRD	–	Ústřední rada družstev
ÚRO	–	Ústřední rada odborů

Úvod

Zaměstnanost žen patří mezi ta témata, která jsou nejen v evropské společnosti z mnoha důvodů stále aktuálním předmětem veřejné debaty, jež se často neobejde bez emocí a vyhraněných názorů. Samotná zaměstnanost žen již není v dnešní euroamerické společnosti tak palčivou otázkou a většinově je považována za samozřejmost. Otázka jak a zda vůbec skloubit práci žen s mateřstvím nebo péčí o rodinu má ovšem kolem sebe stále mnoho otazníků, kontroverzí a nejistého přešlapování. Aktuálnost tohoto tématu nás nutí ptát se po samotném vzniku a historickém vývoji řešení tohoto problému. Proč zaměstnanost žen vzbuzuje zejména v souvislosti s tématem rodiny a mateřství stále kontroverze? Jakým vývojem prošla problematika tzv. druhé směny, tedy dvojí zaměstnanosti žen, v poválečném prostředí Československa? Jaká řešení můžeme pro zaměstnanost žen v práci i v rodině a domácnosti nalézt v soudobých československých dějinách? Právě tyto otázky stály na počátcích formování tématu mé diplomové práce.

Ve středu mého badatelského zájmu stojí zaměstnanost žen ve vztahu k problematice druhé směny v Československu v období 1945–1950, tedy v prvních poválečných letech, kdy se kromě postupné konsolidace hospodářství i turbulentních politických změn zásadním způsobem mění společenské a právní postavení žen i nahlížení na genderově podmíněné ženské role. Tento časový rámec jsem zvolila z toho důvodu, že toto období bývá často rozdělováno rokem 1948, kdy v Československu dochází k monopolnímu převzetí moci komunistickou stranou a k postupné konsolidaci státního socialistického zřízení. V případě Československa je na místě i geografické vymezení práce. Ačkoliv se diplomová práce věnuje jevu druhé směny v Československu, využívám při svém bádání prameny i literaturu, které se vztahují především k situaci v českých zemích. Situace ve slovenském prostředí se i s ohledem na vývoj během války lišila. Ženské hnutí, které hrálo v problematice dvojího břemene podstatnou roli, zde fungovalo odlišně a mělo i jiné postavení ve veřejném prostoru, byť po právní stránce řada zákonů narovnávající postavení žen platila pro celé území republiky.

Hlavní badatelská otázka je postavena na zkoumání toho, jakými způsoby československý stát řešil problém dvojího břemene žen – tedy v zaměstnání a v rámci rodiny a domácnosti. Jaké motivace a důvody stály za aktivní účastí státu na řešení tohoto problému a jak tato „shora“ navržená řešení fungovala v praxi? Vedle této hlavní linie sleduje práce také otázku, zda se po roce 1948 spolu s politickými poměry v Československu proměnil i přístup státních institucí a ženského hnutí k problematice druhé směny a k jejímu řešení.

Mým cílem je tedy postihnout problematiku druhé směny československých žen v letech 1945–1950, kdy dochází ke zvyšování zaměstnanosti žen, z perspektivy státních institucí, politických složek a organizací ženského hnutí a zodpovědět, jak se k této problematice stavěly a jakými způsoby se dvojí břemeno žen snažily řešit. Mé bádání

se zaměřuje na identifikaci prvků kontinuity v právním postavení žen, garanci ženské rovnoprávnosti nebo například v přístupech státu k řešení problematického jevu druhé směny.

Pro naplnění vytyčených cílů jsem pracovala primárně s písemnými archivními prameny z fondu Ministerstva práce a sociální péče a fondu KSČ–ÚV Ústřední komise žen uložených v Národním archivu v Praze. V menší míře a pro doplnění některých skutečností jsem využila také fond Rady československých žen v Moravském zemském archivu a fond Československého svazu žen z Archivu města Brna. V kapitolách zkoumající reflexi řešení druhé směny ženskou částí veřejnosti a způsob komunikace politických garnitur a představitelek ženského hnutí vycházím z literárních pramenů, konkrétně z časopisů *Československo*, *Československá žena*, *Naše domácnost*, *Rada žen, Rádkyně žen* a *Vlasta*, které jsou dostupné v Národní a Moravské zemské knihovně ve fyzické nebo digitální podobě.

Naplnění cílů diplomové práce je postaveno na historickém výzkumu v kombinaci s využitím genderové a obsahové analýzy. Genderová analýza vychází z konstruktivistického pojetí pro ni stěžejního pojmu "gender", jenž je zároveň předmětem jejího zájmu. Terminologických vymezení genderu existuje několik, obecně lze ale „gender" definovat jako soubor daných očekávání ohledně povahy, chování, oblékání, profese, životního stylu, které společnost připisuje jednotlivému biologicky danému pohlaví.[1] Tato očekávání zároveň přerůstají ve vytváření genderových stereotypů, s nimiž jsou jedinci konfrontováni ve všech sférách společnosti. Gender je tedy uměle vytvořeným společenským konstruktem, jenž je podmíněn politickými, kulturními a sociálními aspekty, a stejně jako společnost prochází časovým vývojem.

Pro genderovou analýzu je klíčový rozbor genderově určené povahy předmětu bádání, jeho zakódování a osvětlení důsledků proměnlivosti genderu v čase.[2] Historička Joan W. Scott, která poprvé představila „gender" jako analytickou kategorii, potom uvádí čtyři aspekty, na něž se analýza genderu soustředí – kulturně dostupné symboly, normativní koncepty, které vykládají významy kulturních symbolů a kategoricky určují podoby rolí maskulinity a feminity, proměnlivost genderu v čase v souvislostech vývoje politických a sociokulturních institucí a subjektivní genderová identita.[3] Podle

[1] Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnost, limity, východiska*, in: Dějiny – teorie – kritika, č. 1, 2008, s. 87.

[2] Laura Lee DOWNSOVÁ, *Od dějin žen k dějinám genderovým*, in: Stefan BERGER – Heiko FELDNER – Kevin PASSMORE (eds.), *Jak se píšou dějiny*, Brno 2016, s. 350.

[3] Jinou strukturu aspektů kategorie genderu nabízí např. Sandra HARDING, *The Science Question in Feminism*, London 1986.

Scott tkví předmět genderové analýzy právě v odkrývání vzájemných vztahů těchto čtyř sfér, jež jsou propojeny a nemohou působit jedna bez druhé.[4]

Předností genderové analýzy je možnost relativizovat mainstreamový eurocentrický náhled politických dějin a patriarchální společnosti. Práce s touto metodou nabízí prostředky k tomu, aby zkoumané prvky byly představeny v hlubších kontextech. Díky tomu lze lépe pochopit vývoj dobových představ o genderové identitě.[5] Limity genderové analýzy spočívají v její samotné aplikaci badatelkami a badateli. Zejména v české historiografii bývá tato metoda aplikována především na témata dějin žen a zkoumání ženské genderové identity.[6] Genderová analýza přitom nabízí nahlížet na témata feminity, maskulinity, rodiny nebo dětství z jiné perspektivy, než to umožňují například přístupy dějin žen nebo dějin každodennosti. Metodu genderové analýzy aplikuji na zkoumání proměn společenského nazírání na postavení a role žen pod vlivem socialistické ideologie a marxistických teorií o tzv. „ženské otázce", a motivací lidově demokratického socializujícího státu řešit problém druhé směny.

Ačkoliv se téma diplomové práce zaměřuje výhradně na postavení žen a jejich genderové role, mým záměrem není redukovat téma dvojí zaměstnanosti a postavení žen za socialismu na tradiční model postkomunistické éry „režimu" a „utlačované společnosti", jak jej popisuje například Michal Pullmann,[7] a stavět tak ženy do role bezbranných „obětí systému". Mým záměrem je zkoumat přístup státních struktur k problematice druhé směny a jejímu řešení, jež byla realizována a „shora" předložena

---

[4] Joan W. SCOTT, *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, The American Historical Revue 91, č. 5, 1986, s. 1067–1068. K genderové analýze dále např. Natalie Zemon DAVIS, *Women's History in Transition: European Case*, in: Feminist Studies 3; č.3/4, 1976; Laura L. DOWNS, *Writing Gender History*, London 2004; Jana RATAJOVÁ, *Gender history jako alternativní koncept dějin*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (eds), Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie, Pardubice 2006.; Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska*, in: Dějiny – teorie – kritika, 2008, č. 1, s. 81–102.

[5] *Úvod do studia dějepisu I. díl*, Brno 2014, s. 131.

[6] Příkladem výzkumu, který jde opačným směrem je například: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015. Existují však i velmi podnětné práce zabývající se např. analýzou maskulinity: Rudolf KUČERA, *Život na příděl*: *válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013.; Týž, *Muži ve válce, válka v mužích. Maskulinity a světové války 20. století v současné kulturní historiografii,* Soudobé dějiny 19, 2011, č. 4, s. 549–562.; Jiří HUTEČKA, *Men under Fire. Motivation, Morale and Masculinity among Czech Soldiers in the Great War, 1914–1918*, Oxford 2020.; Týž, *"There Is Nothing New Out Here!" A Case Study of Communication Strategies and Gender Dynamics in the First World War Family Correspondence*, Theatrum historiae 21, 2017, č. 2, 167–193.

[7] Michal PULLMANN, *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011.

pracujícím ženám, a současně sledovat jejich reflexi ženami, kterých se zkoumaný jev týkal a které byly částečně zapojovány do jeho řešení.

Druhá směna či stejně používaný termín dvojí břemeno se jako společenský jev nabízí ke zkoumání sociologii, současně se ale jako prvek dějin každodennosti nabízí jako badatelské téma pro historiografii. Ačkoliv se jedná o problém, jenž je součástí veřejných diskuzí i v současnosti, na poli českého historického výzkumu zůstává druhá směna jako badatelské téma i přes svou aktualitu málo probádané. Prozatím neexistuje práce, jejíž hlavní výzkumnou otázkou by bylo téma druhé směny. Nejčastěji bývá problematika druhé směny zahrnuta v publikacích, které se věnují s ní úzce souvisejícím tématům, např. společenskému a právnímu postavení žen, zaměstnanosti žen, vývoji sociální péče či ženskému hnutí. Problematika dvojího břemene je sice zmiňována, ale netvoří hlavní či detailněji rozebírané téma.[8]

Zásadním přínosem pro téma dvojího břemene jsou práce historičky Květy Jechové, která se věnuje vývoji ženského hnutí, vzdělanosti, zaměstnanosti a sociálních podmínek žen v české společnosti ve druhé polovině 20. století.[9] Díky studiu archivních pramenů rozšiřuje Jechová sociologickou reflexi a perspektivu zkoumání problematiky druhé směny v české společnosti. Okrajově zmiňuje fenomén dvojího břemene trojice historiček Marie Bahenská, Libuše Heczková a Dana Musilová v publikacích *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná* a *O ženské práci*.[10]

Přínosné závěry pro výzkum dvojího břemene i genderové kultury nabízí již citovaná kolektivní monografie *Vyvlastněný hlas*, editovaná socioložkami Hanou Havelkovou a Liborou Oates–Indruchovou,[11] která pojednává o proměnách genderové kultury v české společnosti v období státního socialismu z pohledu historie, sociologie, práva i kultury a nabízí cenné teoretické a metodologické poznatky. Hana Havelková zde

---

[8] Např. Barbara HAVELKOVÁ, *Genderová rovnost v období socialismu*, in: Michal BOBEK – Pavel MOLEK – Vojtěch ŠIMÍČEK (eds.), Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví, Brno 2009, s. 179–206.; Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018.

[9] Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK (eds.), Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008.; Táž, *Osvobozování domácnosti*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 13, 2012, č. 1, s. 52–61.; Táž, *Postavení žen v Československu v období normalizace,* in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK (eds.). Česká společnost v 70. a 80. letech: sociální a ekonomické aspekty, Praha 2012, s. 176–246.

[10] Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná: o ženské práci,* České Budějovice 2017. Srov. Tytéž, *O ženské práci. Dobová (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014.

[11] Hana HAVELKOVÁ – Libora OAES–INDRUCHOVÁ (eds.), *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015.

pracuje s pojmem „trojího břemeno“, tedy se situací, kdy ženy vykonává placené zaměstnání, domácí práce a pečuje o děti.

Problematice dvojího břemene a přetížení žen věnuje více pozornosti Alena Wagnerová v knize *Žena za socialismu*, která vychází z německé sociologické monografie ze 70. let a porovnává právní a společenské postavení žen v Československu a NDR. Dále se tématu druhé směny dotýkají ve svých textech zmíněná Hana Havelková,[12] právnička Barbara Havelková[13] nebo socioložky Hana Hašková a Zuzana Uhde.[14] Práce Haškové a Uhde pokrývá vývoj sociální péče o ženy v Československu od roku 1945 a poskytuje data k vývoji jeslí, mateřských škol a dalších služeb, které měly ženám poskytnout prostor pro vstup či setrvání v zaměstnání.

Příkladem studie, jež staví druhou směnu do středu zájmu, je odborný článek socioložek Marie Láníkové a Adély Souralové. Tematizuje proměny domácích prací a problematiku dvojího břemene žen v éře poválečného Československa do roku 1948 z perspektivy ženských organizací na základě analýzy dobových časopisů, vydávaných organizacemi ženského hnutí.[15] Ačkoliv autorky pracují s dobovými periodiky, chybí vzhledem k tomu, že se jedná o sociologickou studii, analýza i dalších typů pramenů, což je pro historický výzkum nezbytné.

Odborný zájem o témata týkající se postavení žen, jejich socioekonomické situace, pracovních podmínek a dvojího břemene je v českém prostředí zaznamenatelný přibližně od 60. let 20. století, kdy v Československu dochází k oživení oboru sociologie a zmiňovaným tématům se věnuje nemálo odbornic a odborníků.[16] Tyto studie

---

[12] Hana HAVELKOVÁ, *Women in and after „clasless“ society*, in: Christine ZMROCZEK – Pat MAHONY (eds.), Women and Social Class – International Feminist Perspectives, London 2005, s. 69–84.

[13] Barbara HAVELKOVÁ, *Genderová rovnost v období socialismu*, in: Michal BOBEK – Pavel MOLEK – Vojtěch ŠIMÍČEK (eds.), Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví, Brno 2009, s. 179–206.

[14] Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Prague 2009.

[15] Marie LÁNÍKOVÁ – Adéla SOURALOVÁ, *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*, Český lid 102, 2015, č. 3, s.

[16] Jaroslava BAUEROVÁ, *Vznik a vývoj rodiny a její funkce v socialistické společnosti*, Sociologický Časopis 15, 1979, č. 3/4, s. 266–81.; Jaroslava BAUEROVÁ – Jolana JANČOVIČOVÁ, *Postavení žen a rodin v ČSSR*, Sociologický Časopis 19, 1983, č. 2, s. 225–37.; Eva BÁRTOVÁ, *Několik informací o postavení žen v socialistických zemích*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 111–115.; Libuše HÁKOVÁ, *Úvaha a podněty k chápání společenských funkcí ženy*, Sociologický časopis 5, 1970, s. 432–440.; Libuše HÁKOVÁ, *Žena ve struktuře socialistické společnosti*, in: Pavel MACHONIN, Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, s. 547–565.; Emilian HAMERNÍK, *Postavení ženy v rodině za socialismu*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 5–15.; Jiří VEČERNÍK – Jana VÍTEČKOVÁ, *Změny*

se pro dnešní výzkum pohybují na hranici odborné literatury a pramene. Zachycení obou rovin umožňuje postihnout dobový diskurz debat o postavení žen v rodině a společnosti. Současně je ovšem nutné k těmto studiím přistupovat kritičtěji vzhledem k silnému ideologickému a politickému tlaku na tehdejší vědeckou obec. Navzdory tomu jsou v nich uváděná statistická data (např. k zaměstnanosti žen, pracovnímu a volnému času, vývoji sítě jeslí a mateřských škol) relevantním zdrojem i pro současné bádání.

Ženská realita v socialistických zemích Východního bloku se především v 70. letech stala předmětem výzkumu mnoha zahraničních badatelek a badatelů z oboru politologie, sociologie a historie, kteří se zájmem ale přitom kriticky reflektovali emancipační procesy, postavení žen v rodině a společnosti, důsledky vysoké zaměstnanosti žen i přetrvávající genderové stereotypy.[17] Ačkoliv některé teze přirozeně zaostávají za současným výzkumem, zmíněné studie nabízí dobový nadhled i kritickou práci s prameny, rozdílnosti v emancipaci žen mezi jednotlivými socialistickými státy a taktéž srovnání československé reality se západními zeměmi. Zájem zahraniční odborné obce o vývoj emancipace a sociálního postavení žen v československém prostoru a bývalém Východním bloku navíc potvrzují i novější výzkumy.[18]

Zatímco 70. a 80. léta jsou v Československu z hlediska výzkumu emancipace, postavení žen a sociální péče pokryty tehdejšími výzkumy i současnou odbornou literaturou početněji (osobně však nemyslím, že dostatečně), pro období 1945–1950, na které se diplomová práce soustředí, jsou tato témata reflektována starší i současnou produkcí na poli historie mezerovitě. Zvolené časové zasazení tématu mého výzkumu má proto potenciál přinést nové badatelské zjištění a perspektivy pro další badatelky a badatele.

Téma diplomové práce je rozpracováno v pěti kapitolách. První kapitola se zabývá poválečným obdobím 1945–1948 v Československu, jež se neslo v duchu mnoha právních, sociálních a společenských změn pro postavení žen. Všeobecné nastavení na hospodářskou obnovu a „budování republiky“ vyžadovalo hledání pracovních sil, které

---

v některých podmínkách a rysech způsobu života pracujících žen v ČSSR, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 49–62.

[17] Alena HEITLINGER, *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*, McGill-Queen's University Press 1979.; Hilda SCOTT, *Does Socialism liberate Women?*, Boston 1974.; Sharon WOLCHIK – Alfred MEYER (eds.), *Women State and Party in Eastern Europe*, Durham 1985.; Sharon WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?,* Studies in Comparative Communism 14, 1981, č 2/3, s. 123–142.; Criss CORIN, *Superwoman and the Double Burden: Women´s Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*, 1992, London 1992.

[18] Např. Melissa FEINBERG, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006.; Joanna REGULSKA – Bonnie G. SMITH (eds.), *Women and Gender in Postwar Europe: From Cold War to European Union*, New York 2012.

byly oslabeny válečnými ztrátami. Právě ženy představovaly skupinu, jež byla nazírána jako „rezervoár“ pracovních sil a na kterou byla kladena výzva zapojit se do pracovního procesu. Pro zasazení jevu dvojího břemene do plastičtějšího kontextu je pozornost věnována také aktivitám ženského hnutí, konkrétně Rady československých žen, jež se v poválečném Československu zásadně podílela na právní garanci zrovnoprávnění žen i na řešení otázky druhé směny.

Druhá kapitola se v návaznosti zabývá hlavní výzkumnou otázkou, tedy jakými způsoby politické strany Národní fronty, Ministerstvo práce a sociální péče, Rada československých žen a Národní fronta žen přistupovaly k problematice druhé směny, jež se v důsledku mobilizace pracovních sil začala týkat větší části žen napříč sociálními vrstvami. Kapitola se věnuje dobovým debatám o druhé směně na úrovni politických stran, Národní fronty žen, Rady československých žen a dalších institucí. Součástí je také komparace představ a reality fungování těchto služeb a nástin reakcí žen na základě analýzy došlých dopisů do poradních rubrik ženských časopisů.

Třetí kapitola sestává z proměn přelomového poúnorového období, kdy se nová politická a ideologická orientace Československa propsala i do společenského nazírání rolí žen optikou marxisticko-leninské ideologie, a jejím účelem je zasadit tyto změny do kontextu zkoumaného téma druhé směny. Kapitola pokrývající léta 1948–1950 představuje koncept tzv. nové socialistické ženy a vliv Ústavy z roku 1948 na proměnu právním i sociálním postavení československých občanek. Následující kapitola dále rozvíjí hlavní badatelskou otázku rozebíranou ve druhé kapitole, tedy způsoby řešení rostoucí přetíženosti žen z důvodu jejich přetrvávající zodpovědnosti za péči o domácnost a rodinu současně se zaměstnáním. Pozornost je věnována nejčastějším přístupům státních a stranických struktur k řešení druhé směny. Poukázáno je, na jaké oblasti se navržená řešení dvojího břemene soustředila, a popsány jsou i konkrétní příklady realizace těchto řešení. Součástí je opět dobová reflexe spokojenosti žen z řad veřejnosti s nabídkou služeb, které měly zmírňovat negativní důsledky jejich zatížení. Analýza této reflexe je vystavěna na rozboru otištěných zpráv a dopisů žen v poradních rubrikách časopisu Vlasta vydávaného Radou žen.

Poslední kapitola se soustředí na zpracování badatelské otázky kontinuit a rozdílností v přístupu státních institucí, politických reprezentací k řešení dvojího břemene v letech 1945–1950. Kapitola přináší srovnání období před a po roce 1948 z hlediska řešení problematiky dvojího břemene, analyzuje kontinuity v konkrétních liniích řešení, způsobech uvažování o dvojím břemeni jako takovém, současně také rozdíly v nich a poukazuje na paradoxy tehdejšího nazírání na problematiku druhé směny.

1 Změna ve společenském postavení žen v poválečném Československu

Veřejný prostor západní společnosti v posledních desetiletích nezřídka opanovávají debaty o skloubení pracovního a rodinného života žen i mužů, demontování zažitých stereotypů o „ženě-pečovatelce", která obětuje své vzdělání ve prospěch rodiny a potomstva, či o diskriminaci matek v pracovních příležitostech a kariéře. Z aktuálnosti a často i emotivnosti politické a společenské diskuze se řešení „dvojího břemene" žen může zdát jako problém až několika posledních let. Tento diskurz ovšem můžeme v euroamerické společnosti sledovat více než půl století, stejně jako vývoj nazírání a přístupů k řešení jevu „druhé směny". Problematika druhé směny představuje hlavní badatelské téma mé práce, která se neobejde bez definice tohoto termínu, vymezení jeho geneze a popisu základní problematiky.

Definice sociologického termínu „druhá směna" či „dvojí břemeno" nemá jednotnou podobu. Pro otázky spojené s povinnostmi žen v jejich zaměstnání a současně jim připisovanou, genderově podmíněnou, „neviditelnou" povinností péče o děti, rodinu a domácnost se v odborných textech běžně užívají termíny „druhá směna", „dvojí břemeno", „dvojí zatížení" a podobně. Významy zmíněných termínů přitom zůstávají stejné a nejsou mezi nimi v odborném užití větší rozdíly. Odborně pojem „druhá směna" popsala americká socioložka Arlie Hochschild v 80. letech 20. století ve své studii *The Second Shift. Working Parents and The Revolution at Home*.[19] Termínem *second shift*, tedy druhá směna, Hochschild označuje starost o domácnost a potomky, kterou vykonávají primárně ženy po své placené pracovní době jako svou druhou „práci", přičemž zodpovědnost za ni ženám přisuzují společensky podmíněné genderové role. V knize, která je vystavěna na rozhovorech s padesáti americkými pracujícími páry, autorka představuje problematiku toho, jak feminizace pracovního trhu proměnila rodinné a osobní vztahy žen a mužů a projevila se i sociálně-ekonomických strukturách společnosti. Označení starostí o domácnost a rodinu termínem „směna" zazněl podle Hochschild přímo od jedné z respondentek, která tak vyjádřila pocit pracovní „povinnosti" při péči o rodinu a domácnost, tedy v prostředí svého osobního života.[20]

Vymezit časově širšího užívání pojmu „druhá směna" v běžné populaci a zasadit jej obecně do časoprostorového kontextu je poměrně problematické. Jeho užívání je většinou vázáno na konkrétní prostředí a konkrétní časové období. Obecně ale lze říct,

---

[19] Arlie HOCHSCHIELD with ANNE MACHUNG, *The Second Shift. Working Parents and The Revolution at Home*, Londýn 1989.

[20] Tamtéž, s. 6–7, *„It was a woman who first proposed to met the metaphor, borowed from industrial life, of the second shift…You're on duty on work. You come home, and you're on duty. After eight hours of adjusting insurance claims, she came home to put on the rice for diner, care for her children, and wash laundry. Despite herself her home life felt like a second shift."*

že tematizace dvojího břemene žen ve společnosti vždy bezprostředně souvisela s masovým nástupem žen do pracovního procesu, a tedy jejich vyvázáním z celodenní přítomnosti v domácnosti. V evropském prostoru probíhal rapidní nárůst zaměstnanosti žen od počátku 20. století v různě intenzitě a podobách vlivem výrazných politických, ideologických, ekonomických a sociálních změn, které dopadaly na vývoj evropské společnosti.

V Československu můžeme rozsáhlejší debaty o dvojím břemeni žen zaznamenat už v prvních poválečných letech, kdy se téma zapojení žen do zaměstnání a dělba práce v domácnostech stalo, vlivem masového zařazení žen do pracovního procesu, hlavní agendou obnovených ženských organizací, především Rady československých žen, ale nezůstalo bez povšimnutí ani u politických aktérů.[21] V odborných kruzích však reflexe a obsáhlejší diskuze o dvojím břemeni žen začala probíhat až později,[22] v souvislosti s oživením společenských věd ve druhé polovině 60. let. Debata nad problematikou dvojího břemene žen probíhala primárně ve spojení s marxistickým pojetím postavení a rolí žen v socialistické společnosti.[23] Realitu problému druhé směny v Československu analyzovali v 70. letech například Jiří Večerník a Jana Vítečková,[24] přičemž poukazovali na konstantní minimální zapojení mužů do domácích prací a „tradiční" rozdělení úkolů v rodině ve výchově i školství.

V případě Československa byly negativní dopady dvojího břemene žen reflektovány domácím i zahraničním odborným výzkumem až s větším časovým odstupem. České socioložky Marie Láníková a Adéla Souralová například zjištění, která popisuje Arlie Hochschild, uvádí jako identické s tím, co v Československu tematizovaly některé časopisy pro ženy již ve 40. letech 20. století.[25] Debaty o dvojím břemeni žen můžeme nalézt ale už v meziválečném období v levicovém prostředí, kdy na tento jev poukazoval například časopis Rozsévačka vydávaný ženským hnutím KSČ.[26]

V souvislosti se nárůstem ženské zaměstnanosti a zatížením většího počtu žen druhou směnou v Československu po druhé světové válce je tedy nezbytné nejprve

---

[21] Denisa NEČASOVÁ, *„Nahraďme muže na jejich pracovních místech!" Gender a nábor žen do zaměstnání v poúnorovém Československu*, Časopis Matice Moravské 128, 2009, č. 2, s. 289–290.

[22] Tamtéž, s. 377.

[23] Dobové studie tematizující druhou směnu např. Libuše HÁKOVÁ, *Úvaha a podněty k chápání společenských funkcí ženy*, Sociologický časopis 5, 1970, s. 432–440. Srov. Tatáž, *Žena ve struktuře socialistické společnosti*, in: Pavel MACHONIN, Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, s. 547–565.

[24] Jiří VEČERNÍK – Jana VÍTEČKOVÁ, *Změny v některých podmínkách a rysech způsobu života pracujících žen v ČSSR*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 49–62.

[25] Marie LÁNÍKOVÁ – Adéla SOURALOVÁ, *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*, Český lid 102, 2015, č. 3., s. 281–306.

[26] Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018, s. 149–150.

postihnout společenskou situaci poválečné éry, změny v právním postavení žen a v chápání „ženské role“, k čemuž v této době dochází.

1.1 Proměna společnosti a právního postavení žen v poválečném Československu

Situace prvních poválečných měsíců i let byla v Československu, ostatně jako v celé Evropě, turbulentní a plná změn. Ve všeobecném nadšení z osvobození českého a slovenského území, byla situace v politickém éteru velice složitá. V celé Evropě tehdy převládala směsice často protichůdných nálad. Na jedné straně zde působila obrovská vlna sympatií i nekritického obdivu k Sovětskému svazu, zároveň ale také přetrvávající odpor ke komunismu. Na straně druhé působila sílící nedůvěra k západním mocnostem vzhledem k negativnímu hodnocení předválečné politiky appeasementu a v českém případě i zahořklost z mnichovské zkušenosti.[27]

Toto společenské nastavení v prvních poválečných měsících bylo souhrou historických, vnějších i vnitřních politických událostí, vývojem sociálního klimatu a hledáním nových ideových programů.[28] Nedávné krize politického, společenského a ekonomického charakteru za sebou zanechaly velké materiální škody i hospodářskou situaci ale i otřes důvěry v předválečné fungování státu. Podle historika Jana Křena byla tato konstelace v poválečném Československu, podobně jako v dalších zemích střední a východní Evropy, podhoubím pro odklon od tradičních struktur parlamentní demokracie i dědictví liberální ekonomiky.[29] Podobně jako po první světové válce nabývala na evropském kontinentu velký význam levicová vlna, jež měla po roce 1945 více konzistentní a méně radikální podobu oproti předválečnému období.

V Československu vytvořilo zesílení „levice“ a myšlenek socialismu, jež nacházely sympatie i u nesocialistických stran, podmínky pro většinový společenský konsenzus ohledně zásadní hospodářské a sociální transformace.[30] Nové způsoby socioekonomických otázek v obnoveném státě se tak staly jedním z hlavních cílů politických elit utvářejících uspořádání československé společnosti.[31] Nutno podotknout, že už v letech protektorátní správy se především česká společnost celkově posunula „nalevo“. Vize

---

[27] Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 547.

[28] Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007, s. 27–28.

[29] Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 548.

[30] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010, s. 71.

[31] Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007, s. 25.

obnoveného Československa, které z řad odboje, tvořeného také početnou levicovou inteligencí, zaznívaly již od počátku čtyřicátých let, spojovaly obnovu státu s myšlenkami demokratického socialismu. Návrat ke společenskému uspořádání předmnichovské republiky byl politickými elitami považován za nemožný.[32] Podobně uvažoval během války i Edvard Beneš, který rovněž považoval po skončení války za nutné proměnit fungování státu a sáhnout k hlubším sociálním změnám, a předejít tak problému markantní nezaměstnanosti.[33]

Nově dominující politický trend demokratického socialismu, podepřený veřejně projevovanou touhou po změnách, viděl budoucnost obnovené republiky „ve zvýšené úloze státu zaměřeného především na uspokojování potřeb jedinců, a tím i celé společnosti."[34] Za východisko z poválečné krize byla obecně přijímaná potřeba státem řízené mobilizace zdrojů, které by lidem zajistily základní sociální jistoty – práci a přiměřenou mzdu – a přístupné sociální služby.[35] Politický „kurz" s posílenou rolí státu byl propsán již do právních základů obnoveného Československa ještě před oficiálním koncem války, a to na základě jednání zástupců londýnského a moskevského exilového centra v Moskvě na sklonku roku 1943. Výsledky jednání se staly podkladem pro dokument známý podle místa svého uveřejnění jako Košický vládní program. Tento dokument představoval konsenzus mezi představami předmnichovské politické reprezentace a vizemi představitelů Komunistické strany Československa (KSČ), jež během nacistické okupace nabyla na významu díky aktivitě v domácím i zahraničním odboji, ale i tím, že představovala ideovou protiváhu nyní rozdrobených, či politicky zdiskreditovaných stran, jejichž členové byli součástí protektorátních vlád či jinak kolaborovali s nacistickým režimem.[36]

Košický vládní program, který položil základy nového uspořádání československé společnosti, nastavil politický systém třetí republiky jako systém tzv. „lidové demokracie". Toto označení používala již dobová terminologie. V období 1945–1948 byla lidová demokracie chápána jako demokracie protifašistická, založená na vládnoucí alianci komunistů, socialistů a občanských stran.[37] A jak podotýká Jan Rychlík, jako jakási „vyšší" forma demokracie oproti té meziválečné. Těmto kvalitám dostávalo lidově

---

[32] Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu. Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*, Praha 2017, s. 29.

[33] Edvard BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, Praha 1946, s. 245.

[34] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011, s. 74.

[35] Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007, s. 25.

[36] Melissa FEINBERG, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006, s. 192–193.

[37] Jan, KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 555–556.

demokratické zřízení díky rozšířené státní kontrole politické, hospodářské a kontrole sociální sféry a díky zvýšené participaci občanek a občanů na státní správě v těchto oblastech.[38] Užitím tohoto označení chtěli tehdejší politické elity distancovat nové zřízení od předcházejícího fašistického období i prvorepublikové formy demokratické vlády.[39]

Podle Norberta Kmeťa chápe současná historiografie termín „lidová demokracie" jako označení pro systém poválečné éry, který, na rozdíl od demokracie liberální, vykazoval prvky různých právních omezení či obcházení parlamentních pravidel pro dosahování politických cílů.[40] Narativ některých starších historiografických prací, že toto období „lidové demokracie" determinovalo budoucí charakter režimu po roce 1948, je však novějšími výzkumy již vyvrácen. Například Lenka Kalinová výstižně uvádí, že konstelace tehdejšího poměru politických sil, postojů obyvatelstva a významného postavení komunistické strany umožňovaly již v tomto období uskutečňovat systémové změny, které překračovaly původní představu Košického vládního programu.[41]

Podle mého úsudku je do výčtu členů této konstelace potřeba započíst i celospolečenskou otevřenost k socialistickým ideám, podmíněnou zaprvé dobovým antifašismem, a zadruhé tehdy převládající vizí „jednoty" a „společného postupu" při konsolidaci nového státu, k níž je ovšem potřeba přistupovat kriticky. Denisa Nečasová například upozorňuje na úskalí realizace idejí „jednoty", které se velmi realisticky vtělily přímo do základní politické struktury státu, ovlivnily její ideové směřování a zvyšovaly tendence omezovat individuální svobody ve prospěch kolektivu a sociální spravedlnosti.[42]

Vrátím-li se zpět k poválečné proměně státního zřízení v Československu, tak deklarovaná zvýšená úloha státu byla Košickým programem přislíbena v podobě odhodlání vlády *„položit základy velkorysé sociální politiky a sociální péče o všechny vrstvy pracujícího lidu měst i venkova."*[43] Spoluúčast občanek a občanů na státní správě pak měla být realizována v *„lidem volených národních výborech… jež měly pod neustálou*

---

[38] Jan RYCHLÍK, *Československo v období socialismu 1945–1989*, Praha 2020, s. 35.

[39] Norbert KMEŤ, *K ľudovej demokracii*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 100.

[40] Tamtéž, s. 102.

[41] Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007, s. 27.

[42] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011, s. 74. Srov. Melissa FEINBERG, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006, s. 190–223.

[43] Košický vládní program. Program nové československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků, Praha 1984, s. 31.

kontrolou lidu… spravovat veřejné záležitosti a dbát o veřejnou bezpečnost…“[44] Sociální práva a státní podpora ovšem nebyla zaručenou samozřejmostí – byla přiznána výhradně „národně spolehlivým“ občankám a občanům na základě jejich práce, a nikoliv na základě lidské solidarity.[45] Práce na obnově státu a jeho zemědělské výroby a ekonomické prosperity je výrazným tématem celého poválečného programu.[46]

Právě důraz na podíl všech obyvatel na prosperitě státu, kdy měli mít „*všichni práceschopní muži i ženy možnost práce a výdělku podle svého výkonu,*“[47] je jedním z důvodů, proč je toto období spojené s prosazováním emancipace československých žen, jejich zrovnoprávněním v oblasti práva i s proměnou vnímání jejich společenské role.

Otázka emancipace žen byla tedy jednou z oblastí, která se dostala v transformačním období poválečného Československa do popředí, a stala se diskutovaným tématem na úrovni politických stran Národní fronty. Od května 1945 se postupně aktivizovaly či nově vznikaly ženské organizace, které s různou motivací i cíli zahrnuly do svých programů problematiku ženské rovnoprávnosti. V jejich čele stála Rada československých žen (RČŽ), nepolitická organizace navazující na meziválečnou Ženskou národní radu, nyní v čele s právničkou Miladou Horákovou. RČŽ se stala zastřešujícím spolkem jinak ideově i politicky pestrého hnutí. Vedle ní vznikl nový politický spolek Národní fronta žen (NFŽ), jež sdružovala ženské odbory politických stran Národní fronty a kopírovala tak její úlohu včetně výsadního mocenského postavení KSČ.[48]

Cílem NFŽ bylo dohlížet na plnění vládního programu v otázkách rovnoprávného postavení žen v hospodářské, kulturní a sociální sféře a jejich patřičného zastoupení v politických a veřejných funkcích.[49] Denisa Nečasová, která se specializuje na vývoj ženského hnutí ve sledovaném období, zdůrazňuje, že mezi těmito dvěma uskupeními od začátku probíhaly třenice o to, které z nich získá status jednotné organizace

---

[44] Tamtéž, s. 17.

[45] Melissa FEINBERG, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006, s. 196.

[46] Košický vládní program. Program nové československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků, Praha 1984, s. 29.

[47] Tamtéž, s. 31.

[48] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen*, publikováno 17. 10. 2005. Dostupné na: https://www.feminismus.cz/cz/clanky/narodni-fronta-zen (navštíveno 15. 4. 2024). Srov. Tatáž, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen. Květen 1945 až únor 1948*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. IV., Praha 2005, s. 89, Srov. Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír*, Brno 2011, s. 85–92.

[49] Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 342. Srov. Československá žena 1, 1945, č. 1, s. 2.

ženského hnutí, jelikož jejich ambice a činnost se vzájemně velmi překrývaly.[50] Podobně napjatý tento vztah hodnotí i další autorky, například Eva Uhrová nebo Dana Musilová.[51] Vedle těchto dvou organizací se k hájení práv žen svým programem hlásilo i Revoluční odborové hnutí (ROH) či Ústřední rada odborů (ÚRO), které vytvořily speciální krajské, okresní a závodní komise žen.[52]

Teorie Košického programu, přísliby stranických programů, politiků i prezidenta velkoryse přiznávaly ženám práva, nároky na práci a stejnou mzdu, ale například rovné zastoupení v politických a správních funkcích už v praxi akcentováno nebylo. Ačkoliv boj za zrovnoprávnění žen zanesly do svých programů všechny strany Národní fronty,[53] budovatelský program vlády z července 1946 deklaroval rovnoprávnost žen pouze všeobecně. Rada československých žen si jako zastřešující organizace ideově pestrého ženského hnutí byla, jak píše Nečasová, ze zkušenosti vědoma, že teoretické zakotvení rovnoprávnosti v zákonech ještě negarantuje také jeho uskutečňování na všech úrovních,[54] a proto převzala pomyslný „patronát" nad uskutečňováním „na papíře" garantovaného zrovnoprávnění žen. V poválečné atmosféře očekávaných celospolečenských změn si RČŽ v provolání vytyčila úkol odstranit přetrvávající nerovnosti mezi muži a ženami ve všech oblastech politického, hospodářského i kulturního života, což se propsalo i do základních cílů organizace.[55]

Změny v právním postavení žen v poválečných letech předznamenávaly celkovou proměnu vnímání ženy v jejím společenském postavení. Vlivem otevřenosti k celospolečenským změnám dochází k redefinici „ženy" ve smyslu její genderové role. S tím, jak nabývaly na popularitě ideje socialismu, jež se propsaly do samotných právních základů obnoveného státu,[56] začínalo brát za své i „tradiční" vnímání ženy jako matky, jejíž svět tvoří především domácnost a rodina.

---

[50] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír,* Brno 2011, s. 92–98.

[51] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen. Květen 1945 až únor 1948*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. IV., Praha 2005, s. 88–112. Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 339–344.

[52] Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 342.

[53] Melissa FEINBERG, *Elusive Equality: Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006, s. 196.

[54] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír*, Brno 2011, s. 99.

[55] Rada žen, 1, 1945, č. 1, s. 2.

[56] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír,* Brno 2011, s. 83.

Na konstruování i realizaci nového nahlížení na ženy a jejich společenské role se v období 1945–1948 podílely strany Národní fronty, státní orgány a organizace ženského hnutí, přičemž v obou těchto „sférách" držela významné postavení KSČ, jež po květnových parlamentních volbách 1946 získala mandát nejsilnější strany a s narůstajícím politickým vlivem mohly komunistky v NFŽ snadněji prezentovat dosažené cíle jako zásluhy své strany.[57] Je ovšem třeba připomenout, že kroky komunistických členek v ženském hnutí nelze hodnotit prizmatem pozdějšího únorového převratu jako záměrný útok na tradici demokratického feminismu.[58] V prvních poválečných letech fungovala NFŽ ve spolupráci s dalšími organizacemi na principech jednoty a společného konsenzu.[59] V aktivitě ženských reprezentací se podle Jechové jasně odrážela závislost na aktuálním politickém klimatu, jež bylo v prvních poválečných letech nastaveno na spolupráci a společenskou obnovu nejen v otázce zrovnoprávnění žen. Zásadní proměna jednotného nastavení nastala v roce 1947, kdy nastupující studená válka razantně proměnila společenské poměry i strategie politických stran, a tedy i fungování NFŽ a RČŽ.[60]

Na nutné změně společenské role žen v poválečném Československu se shodly všechny strany Národní fronty. Hlavním cílem přitom bylo vytvořit takové podmínky, „*aby žena bez obtíží a bez velikých obětí mohla sloučit poslání matky s posláním ženy pracující*."[61] Fakt, že právní řád třetí republiky učinil výrazný krok vpřed ženské emancipaci v podobě zakotvení rovnosti mezd a důrazu na otevřené pracovní příležitosti, se ale podle zmíněné citace nepropsal do redefinice mateřské úlohy žen. Především lidová strana stále ještě chápala roli žen jako matek a pečovatelek v rodině jako nezastupitelnou,[62] nicméně na důležitosti výchovného a mateřského poslání se shodovaly všechny ženské organizace i politické strany.

---

[57] Národní archiv (NA) Praha, f. MPSP, k. 26, *Zpráva o 43. schůzi Prozatímního Národního shromáždění 28. března 1946*.

[58] Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK (eds.), Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008, s. 79.

[59] Československá žena 1, 1945, č. 1, s. 6, *Jednotně v boji – jednotně v budovatelské práci*.

[60] Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK (eds.), Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008, s. 83. Srov Melissa FEINBERG, *Elusive Equality*, University of Pittsburgh 2006, s. 205

[61] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945*–1960, Praha 2010, s. 336.

[62] Moravský zemský archiv (MZA), f. G 93 Rada československých žen – zemské ústředí Brno, k. 1, *Marie Trojanová: Žena v rodině*.

1.2 Zaměstnanost jako podmínka emancipace

Příslib důsledného zrovnoprávnění žen ve všech oblastech politického, hospodářského i kulturního života,[63] včetně rovného platového ohodnocení pracujících žen a mužů,[64] obsaženého v Košickém vládním programu, odpovídal emancipačním modelům socialistické i liberální teorie, podle nichž je emancipace žen uskutečnitelná jen s jejich ekonomickou nezávislostí. Tedy s placenou prací, která je chápána nejen jako zdroj obživy a nezávislosti, ale i jako součást ženské identity.[65]

Považuji za důležité poznamenat, že práce v domácnosti za „práci" jako takovou považována nebyla. Jako činnost v soukromé sféře stála dlouho mimo zorné pole liberálních ekonomických teorií, jelikož neodpovídala principům moderní kapitalistické společnosti stojící na výrobních vztazích, produkci a na zhodnocení pracovní síly jednotlivců na trhu práce. Obdobně nahlíželi na postavení domácnost i teoretikové marxismu, kteří ji rovněž vnímali jako naturalizovanou a statickou oblast stojící mimo veřejnou výrobní sféru.[66]

Platová rovnost mužů a žen, právně podložená vyhláškou č. 74/1945 Ú. l. ministra ochrany práce a sociální péče, vyzívala ženy k zapojení do pracovního procesu. Z pohledu ženského hnutí pak rovnost mezd znamenala první krok k plnému zrovnoprávnění žen a mužů dle požadavků socialistické teorie.[67] Určitě nelze předpokládat, že tím byla platová nerovnost odstraněna, ale nesporně je druhá polovina čtyřicátých let obdobím, kdy docházelo ke zmenšování mzdových rozdílů.[68] Ženská zaměstnanost ale nebyla v případě českých zemích novinkou poválečných let. Už v roce 1930 dle údajů, které uvádí Jana Bauerová, tvořily ženy více než čtvrtinu všech výdělečně činných

---

[63] Košický vládní program, Praha 1984, s. 18.

[64] Tamtéž, s. 31.

[65] Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 339.

[66] Miroslava MIŠIČKOVÁ, *Ženy a zmeny v reprodukcii. Perspektíva marxistického feminizmu*, in: Feministky hovoria o práci, Bratislava 2015, s. 71–72. Požadavky změny v nahlížení na práci v domácnosti se staly v 70. letech 20. století předmětem činnosti amerického feministického hnutí Wages against Housework (Mzdou proti práci v domácnosti) viz Silvia FEDERICI, *Wages against Housework*, 1975. Text vyšel také ve slovenském překladu: Silvia FEDERICI, *Bod nula: texty o mzde za domácu prácu*, Bratislava 2013.

[67] Marie LÁNÍKOVÁ – Adéla SOURALOVÁ, *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*, Český lid 102, 2015, č. 3, s. 291.

[68] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945*–1960, Praha 2010, s. 217.

osob,[69] což bylo v meziválečné Evropě nadprůměrné. Rákosník a Šustrová srovnatelně uvádějí, že relativně vysoká míra zaměstnaných žen představuje pro české země kontinuální jev už od počátku 20. století, a nikoliv jev vyskytující se až po roce 1945.[70] Problematické aspekty pracovní aktivity žen a matek a jejich druhé směny v domácnostech se ale staly tématem až po 2. světové válce, kdy dochází k celkové proměně sociální struktury pracujících a zaměstnanost se začíná kromě dělnické vrstvy dotýkat markantněji i žen středních vrstev.

Většinový nástup žen do zaměstnání byl potom v období Protektorátu Čechy a Morava. Ženy nahradily muže v odvětvích, která pro ně byly dosud „zapovězena", jako například zbrojní průmysl, což přispělo k nabourání představ o předurčenosti určitých povolání jen pro muže či ženy. Byť se jednalo o nucené pracovní nasazení, jeho vliv na ženskou emancipaci považuje Dana Musilová za nesporný. Předpoklad, že po skončení války ženy logicky tyto pozice opustí vrátí se k péči o domácnost a rodinu se nenaplnil. Musilová to zdůvodňuje několika faktory – nutností finančně přispívat do rodinného rozpočtu, výše zmiňovaným poválečným nadšením pomoct s obnovou hospodářství, a osobní pocit ekonomické nezávislosti u vdaných i svobodných žen, který byl emancipačním důsledkem nucené práce.[71]

Ačkoliv část žen zaměstnána byla[72] nebyly z pohledu státu nebyl počet zaměstnaných žen dostatečný pro to, aby pokryl chybějící pracovní síly.[73] Dekretem prezidenta republiky z října 1945 byla proto znovu vyhlášena všeobecná pracovní povinnost týkající se mužů i žen.[74] Dekret umožňoval odvolat muže a ženy až na rok a půl k výkonu

---

[69] Jaroslava BAUEROVÁ, *Marxismus-leninismus a ženská otázka*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 22. Konkrétní údaj o počtu zaměstnaných žen se pro rok 1930 různí. Bauerová uvádí 25, 5 %, ale například Jakub Rákosník a Radka Šustrová uvádí 34 % viz Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016, s. 188.

[70] Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016, s. 188.

[71] Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 340.

[72] Podle údajů z roku 1946, které uvádí Dana Musilová, tvořily ženy 28,95 % z celkového počtu osob pracujících za mzdu. Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 340.

[73] Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008, s. 100.

[74] Dekret č. 88/1945 Sb. Dekret presidenta republiky o všeobecné pracovní povinnosti. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-88 (cit. 27. 3. 2024).

neodkladných prací, které „*vyžadují důležité zájmy veřejné.*“[75] V případě žen navíc § 3 tohoto dekretu specifikoval, že mohou být přiděleny jen k pracím, které zpravidla vykonávají ženy,[76] což v porovnání s válečným obdobím, kdy bylo mnoho žen zaměstnáno ve válečném průmyslu, působí z dnešního pohledu poněkud úsměvně. Stejné specifikum je uvedeno i v zákoně č. 121/1946 Sb. o zajištění pracovních sil pro zemědělskou výrobu.[77] Podle Jakuba Rákosníka je na místě v posuzování pracovní povinnosti obezřetnost, jelikož poměřování každodenní praxe pouze prostřednictvím normativního předpisu může být zavádějící.[78] Zmiňovaný dekret se týkal žen od 15 do 45 let a vyjímal z pracovní povinnosti ty ženy, které pečovaly o dítě do 15 let nebo o nějakého člena domácnosti, nemalé skupiny žen se tak dekret č. 88/1945 Sb. netýkal.

V poválečném Československu můžeme v důrazu na růst zaměstnanosti žen spatřovat dvojí motivaci podloženou ideovými a praktickými důvody. Dle marxistického modelu řešení „ženské otázky“, jehož principy začaly být po roce 1945 uplatňovány v československém právu,[79] bylo totiž zrovnoprávnění žen podmíněno jejich ekonomickou nezávislostí, která by je „osvobodila“ z domácností. Prosazován byl též lepší přístup žen ke vzdělání, jenž mělo vést k jejich vyšší kvalifikaci, a tím i k lepšímu hospodářskému postavení.[80] V praktické rovině potom hrálo zapojení žen do práce zásadní roli pro prosperitu a hospodářský rozvoj celého státu,[81] který se v prvních poválečných letech potýkal s akutním nedostatkem pracovních sil v důsledku válečných ztrát i odsunem německých obyvatel. Především ženy v domácnostech byly skupinou, která se pro stát stala největším „rezervoárem“ pracovní síly.[82]

Nabízí se otázka, zda některá z motivací převažovala. Domnívám se, že vzhledem k poválečné konstelaci politických, ekonomických a sociálních podmínek hrál

---

[75] § 1 dekretu č. 88/1945 Sb. *Dekret presidenta republiky o všeobecné pracovní povinnosti*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-88 (cit. 27. 3. 2024).

[76] § 3 dekretu č. 88/1945 Sb. *Dekret presidenta republiky o všeobecné pracovní povinnosti*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-88 (cit. 27. 3. 2024).

[77] Zákon č. 121/1946 Sb. *Zákon o zajištění pracovních sil pro zemědělskou výrobu v rámci národní výstavby státu*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-121 (25. 3. 2024).

[78] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945*–1960, Praha 2010, s. 204.

[79] Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu. Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm,* Praha 2017, s. 29.

[80] Marie LÁNIKOVÁ – Adéla SOURALOVÁ, *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*, Český lid 102, 2015, č. 3, s. 291.

[81] Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu. Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm,* Praha 2017, s. 30–31.

[82] Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Prague 2009, s. 38.

praktický faktor v otázce zrovnoprávnění žen u politických orgánů významnější roli. Láníková se Souralovou toto zdůvodňují tlakem na obnovu poválečné hospodářství, které bylo na ženách závislé a nemohlo se úspěšně obejít bez jejich pracovní síly.[83] Nečasová k tomuto navíc uvádí, že ač byly obecné zásady emancipace žen vsazeny do ustanovujícího programu nového státu, v prohlášeních nové československé vlády už rovnoprávnost žen nebyla natolik akcentována.[84] Květa Jechová srovnatelně vyzdvihuje, že například k přípravám dvouletého hospodářského plánu nebyla přizvána žádná odbornice.[85] Podobně ve vládě Fierlingera i Gottwalda, i přes přísliby Edvarda Beneše, do konce listopadu 1947, také žádná žena nefigurovala.[86] Malého zastoupení žen v politice si v roce 1945 všímala i RČŽ s tím, že v otázce zrovnoprávnění žen je Košický vládní program prozatím naplňován nejméně.[87]

Mobilizace pracovních sil se stala nezbytnou s vyhlášením prvního (dvouletého) hospodářského plánu, který měl zajistit překonání poválečné hospodářské krize a růst společenské životní úrovně prostřednictvím modernizace zaostalých oblastí, industrializace, alokací pracovních sil a programem bytové výstavby.[88] Pro jeho splnění bylo podle přípravných plánů třeba získat 550 tisíc nových pracovníků, což dle národohospodářských expertů znamenalo nutnost „zapřáhnout do práce ženy".[89] Nově potřebné pracovní síly totiž přesahovaly počty již pracujících žen na základě výše zmíněného dekretu o pracovní povinnosti. V zájmu státu ale bylo získávat i ženy, jež byly dosud v domácnosti. Dle dobových odhadů mělo být z domácností, kterých bylo kolem dva a půl milionu, zapojeno do práce až 200 tisíc žen.[90]

---

[83] Marie LÁNÍKOVÁ – Adéla SOURALOVÁ, *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*, Český lid 102, 2015, č. 3, s. 290.

[84] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír. Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011, s. 99.

[85] Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK (eds.), Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008, s. 100.

[86] Tamtéž, s. 80.

[87] Rada žen 1, 1945, č. 4, s. 7, *Uskutečňujeme vládní program*. Srov. Rada žen 1, 1945, č. 5, s. 2, *Ženy v politice*.

[88] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010, s. 108.

[89] Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK (eds.), Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008, s. 100–101.

[90] Žen do 35 let bezdětných či s jedním dítětem. NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Zápis o schůzi zástupců RČŽ, ÚRO a odborů MPSP ze dne 4. září 1946*. Srov. Ludmila MUŽÍKOVÁ–NOSILOVÁ, *Naše ženy v historii a ve výstavbě státu*, Praha: Ministerstvo informací 1946, s. 52.

Po vítězství KSČ v květnových volbách 1946 se nutnost navýšení počtu pracujících žen stala i součástí programového prohlášení nové vlády.[91] Klement Gottwald zdůraznil roli žen v dvouletém plánu na Celostátním manifestačním sjezdu žen v Praze,[92] když ve svém projevu poznamenal, že vláda si je vědoma, že bez jejich účasti by nemohla dvouletý plán splnit, a vyslovil přání, ať se v osvobozená republika „*stane radostným domovem v prvé řadě žen*."[93] Dvouletý hospodářský plán, schválený zákonem č. 192/1946 Sb. s platností od října téhož roku, měl být výslovně prováděn na základě dobrovolnosti nástupu do zaměstnání.[94] Důležité je dodat, že tato „dobrovolnost" měla být podpořena zajištěním dobrých bytových a materiálních podmínek pro pracující.

V dobové rétorice se stal hospodářský plán jakýmsi středobodem zrovnoprávnění žen v praxi. Klement Gottwald jako předseda vlády kauzalitu vztahu dvouletky a postavení žen popsal, tak, že jedno se neobejde bez druhého: „*Předpokladem* (…) *abychom našim ženám* (…) *mohli zabezpečiti skutečně radostnou, tvůrčí existenci, je, abychom republiku postavili na zdravou hospodářskou základnu. A k tomu má právě sloužit dvouletý hospodářský plán... Abychom mohli na cestě k zrovnoprávnění žen jít dále* (…) *Pevně věříme, že naše ženy přispějí svým dílem* (…) *a ženy také budou mít plné právo, aby žádaly účast na plodech a úsilí této velké budovatelské práce.*"[95]

Nábor žen do zaměstnání v rámci dvouletky, s důrazem na jeho emancipační význam, představoval pravidelné téma politických projevů, tiskového a rozhlasového zpravodajství a zejména organizací ženského hnutí v čele s RČŽ a NFŽ.[96] Participace žen na poválečném trhu práce byla v NFŽ prosazována velmi intenzivně[97] především komunistkami, jež usilovaly o co největší nábor žen zvláště do průmyslu, aby tak podpořily realizaci dvouletého plánu Gottwaldovy vlády.[98] Ústřední výbor NFŽ například

---

[91] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír*, *Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011, s. 101.

[92] Sjezd se konal v paláci Lucerna ve dnech 26.–28. října 1946 za účasti předsedkyň RČŽ, NFŽ, prezidenta Edvarda Beneše i předsedy vlády Klementa Gottwalda. MZA, f. G 93, k. 1, *Protokol Manifestačního celostátního sjezdu československých žen v Praze.*

[93] Rada žen 2, 1946, č. 46, *Ženy celé Československé republiky poprvé sněmovaly.*

[94] § 9 zákona č. 192/1946 Sb. Zákon o dvouletém hospodářském plánu. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-192 (cit. 2. 4. 2024).

[95] Československo 2, 1946, č. 1, s. 72. *Klement Gottwald: Zrovnoprávnění žen.*

[96] Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*, Prague 2009, s. 80.

[97] Hana HAŠKOVÁ, *Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti 1945–2006*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 8, 2007, č. 2, s. 16.

[98] Melissa FEINBERG, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and Limits of Democracy in Czechoslovakia 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006, s. 199.

motivoval okresní výbory Národní fronty vypsáním soutěže za nejlépe splněný první rok dvouletky, o níž referovala ve svém periodiku Československá žena. Podmínkou pro úspěch bylo vybudování alespoň tří mateřských škol a alespoň dvou jeslí v příslušném okrese, založení družstva Osvobozená domácnost a vybudování prádelny. Ocenění bylo slíbeno v podobě nejmodernějších technických pomůcek jako byl kuchyňský robot, prací stroj a elektrický sporák.[99]

I RČŽ coby oficiálně nepolitická organizace (byť měla v NFŽ své zastoupení) převzala vládní rétoriku nezbytnosti vstupu žen do zaměstnání s odůvodněním dobrého hospodářského vývoje státu a dosažení ženské rovnoprávnosti. Ilustruje to například článek z časopisu organizace Rada žen:[100] „*Ženy dnes dobře vědí, že budoucnost celého národa je v rukou pracujících. Proto také musí samy usilovat, aby jejich práce byla správně oceněna, aby se jim dostalo patřičného zastoupení a zařazení ve všech orgánech vedení a správ. Jejich lidská, pracovní a mzdová rovnoprávnost nesmí zůstat jen na papíře.*“[101]

Motivace žen na morální úrovni operovala především s argumenty podílu na blahu celé společnosti i lepší budoucnosti dětí. Vedle toho byly ženy motivovány řadou sociálních opatření, která zvýhodňovala zaměstnané ženy, například zajištěním přístupu k nedostatkovým potravinám, lepším zdravotním zabezpečením, sociálními dávkami či pomoc s péčí o dítě. Byť v rovině teorie byla finanční nezávislost žen klíčem k jejich zrovnoprávnění, podle tvrzení Sharon Wolchik nehrála motivace vlastním výdělkem tak silnou roli jako aspekty morálky a sociálních výhod.[102] Častým způsobem motivace žen byl apel na uvědomělost a odpovědnost občanek. V médiích byly vyzdvihovány příklady žen, které se hlásí o práci, jelikož si samy uvědomují důležitost, kterou hraje jejich pracovní aktivita ve dvouletém plánu: „*Stát je* (ženy) *potřebuje začlenit do výroby, aniž jim může dát ihned všechna opatření k mechanizaci domácnosti a k vrcholné péči o děti* (…) *Přesto, že mají na starosti ještě vlastní domácnost bez*

---

[99] Československá žena 3, 1947, č. 6, s. 2. *Tři velké soutěže Československé ženy.*

[100] *Rada žen* byl časopis vydávaný organizací Rada československých žen v letech 1945–1946. Podle prvního čísla měl být zrcadlem snah RČŽ a zabývat se otázkami žen ve veřejném životě, jejich pracovních podmínek, soukromého života včetně zvyšování životní úrovně. Časopis obsáhle přinášel také zprávy z kulturního dění, reportáže ze zahraničí a rady o domácnosti nebo módě. Viz Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír,* Brno 2011, s. 104–105.

[101] Rada žen 1, 1945, č. 3, s. 14, *Bez účasti žen nelze budovat demokratický stát.* Srov. Československá žena 2, 1946, č. 43, s. 10, *Žena v domácnosti na nové cestě*. Srov. Rada žen 2, 1946, č. 34, s. 2, *Československým ženám.*

[102] Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?*, Studies in Comparative Communism 14, 1981, č. 2/3, s. 126.

pomocných strojů a sil, začlení se alespoň do práce polodenní (…) *s kázní hodnou uvědomělých občanek.*"[103]

Bezesporu existovalo nemálo žen, které skutečně z mnoha důvodů samy žádaly o zaměstnání. Tento způsob agitace pomáhal navozovat dojem, že ženy nastupující z vlastní iniciativy do zaměstnání pro všeobecné blaho navzdory větší zátěži jsou celospolečenským, ne-li převládajícím trendem, cílil tedy na morální a vlastenecké cítění jednotlivých žen a sázel na psychologický jev „jití s davem". I přes všudypřítomnou agitaci ale část žen zaměstnání odmítala. Důvodem, proč některé ženy zůstávaly dobrovolně nezaměstnané, byla jednak péče o děti a zaneprázdněnost v rodinném kruhu, ale zaměstnání žen ztěžovala také neochota části mužů (jak v zaměstnání, tak i některých partnerů žen) tolerovat jejich novou roli a postavení.[104]

Zrovnoprávnění žen bylo v poválečném Československu už od počátečních diskuzí takřka bezvýhradně spojováno s prací a podílem na společném budování nového státu. V rovině marxistického řešení mohla být žena zrovnoprávněna tím, že vstoupí do veřejné sféry společnosti a její sociální status bude zhodnocen cenou pracovní síly na trhu práce, kterou je moderní industriální společnost řízena.[105] Nástup žen do práce nebyl interpretován jako volba seberealizace a výdělku, ale především jako zodpovědnost vůči celku a jako participace na budování státu,[106] což dokládají i články v časopisech pro ženy, v nichž je téma zrovnoprávnění žen zmiňováno v kontextu s jejich nástupem do zaměstnání a aktivním podílu na obnovování prosperity státu.

Podle Musilové bylo v zájmu tehdejší vlády řešit obnovu rozvráceného hospodářství, a tedy primárně postavení již zaměstnaných žen i s vědomím, že tím budou diskriminovány ženy ekonomicky neaktivní.[107] Otázky narovnání společenského statusu žen se zúžily na problematiku ženské zaměstnanosti, což samo o sobě nemohlo obsáhnout všechny aspekty postavení žen. Především první generace žen, která vstoupila po válce na pracovní trh, byla determinována nedostatečnou kvalifikací a chybějícím vzděláním

---

[103] Ludmila MUŽÍKOVÁ–NOSILOVÁ, *Naše ženy v historii a ve výstavbě státu*, Praha: Ministerstvo průmyslu 1946, s. 51–52. Srov. NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Proslov Zdeňka Nejedlého na schůzi RČŽ a NFŽ ze dne 16. října 1946.*

[104] Československo 2, 1946, č. 1, s. 105, *Dvouletka ženské nezávislosti*. Srov. Anna JONÁKOVÁ, *Ženy v odborech. Činnost Komise žen Ústřední rady odborů v letech 1945–1948*, Paginae Historiae 25, 2017, č. 2, s. 103.

[105] Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu*, Praha 2017, s. 49.

[106] Marie LÁNÍKOVÁ – Adéla SOURALOVÁ, *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*, Český lid 102, 2015, č. 3, s. 291.

[107] Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 341.

a směrována ke společensky méně hodnotným i ohodnoceným zaměstnáním,[108] která ženy udržovala ve statusu levné pracovní síly.

Výše rozepsaná podoba zrovnoprávnění žen vnesla do poválečné společnosti otázku, jak budou ženy zvládat svou placenou práci a zároveň chod domácnosti a péči o děti, která jim byla „tradičně" přisouzena. Zapojení žen do pracovního procesu mělo být sice impulzem ke změně tohoto stavu, ale nikoliv problém dvojího břemene odstranit. Éra prvních poválečných let, kdy stát řeší zapojení žen do pracovního procesu v důsledku nedostatku pracovních sil na obnovení prosperity, je tedy zároveň dobou, kdy se v Československu problematika tzv. druhé směny žen dostává do diskurzu nejvyšších pater politiky.

[108] Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*, Prague 2009, s. 40.

2 Problematika druhé směny 1945–1948

Nastíněná poválečná situace v československé společnosti, jež s sebou nesla změny v právním postavení žen a jejich nástupu do zaměstnání v rámci dvouletého plánu, rozproudila také debatu o druhé směně žen, která už nebyla tématem jen levicově orientovaných kruhů. V prosociálně laděné společnosti bylo řešení dvojího břemene všemi politickými subjekty Národní fronty považováno za otázku, kterou se stát musí zabývat. Tato kapitola se zaměří na to, jak vypadala diskuze o dvojím břemeni v Československu do únorového převratu 1948 a jakým způsobem se organizace, politické strany a státní instituce snažili toto téma řešit. Zahrnuta bude rovněž realizace těchto řešení a reakcí veřejnosti.

Považuji za důležité nejprve vyzvednout skutečnost, že problém domácností, z nichž ženy ve zkoumaném období odcházely do zaměstnání a po návratu na ně čekala ona druhá směna v podobě úklidu, vaření a praní, zůstal na úrovni politické, odborné i veřejné debaty „problémem" žen. V Československu byla i přes silnou touhu po celospolečenských změnách, přes zrovnoprávňující zákony a emancipační návrhy ženských organizací domácnost nadále vnímána jako „ženská sféra". A přestože se poměr pracovního vytížení mužů a žen výrazně měnil, debata o větší participaci mužů na chodu domácnosti zůstala stranou a v praktické rovině nebyla rozvíjena.[109]

Ačkoliv například články v časopisech *Naše domácnost* či *Vlasta* zmiňují, že když je nyní žena zařazena do pracovního procesu, je třeba také usměrnit výchovu mužů a dětí ke spolupráci v domácnosti,[110] apelace byla v této otázce asi jedinou „realizací" a konkrétní kroky podporující zapojení mužů do domácnosti ze strany státu ani ženských organizací aktivně podnikány nebyly. Ekonomická aktivita žen byla od počátku diskutována v takových mezích, aby zároveň neznemožňovala ženám plnit jejich tradiční mateřskou roli, jež byla považována za nezastupitelnou. Ačkoliv by se mohlo zdát, že v tehdejších měnících se poměrech byl tento postoj staromódní, důraz na význam rodiny odpovídal překvapivě i postojům, které proklamovaly delegátky Sovětského svazu, podle nichž základem a východiskem sociálního pokroku je a zůstává rodina.[111]

---

[109] Jiří VEČERNÍK – Jana VÍTEČKOVÁ, *Změny v některých podmínkách a rysech způsobu života pracujících žen v ČSSR*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 55.

[110] Vlasta 1, 1947, č. 23, s, 15, *O rodičích a dětech*. Srov. Naše domácnost 1, 1946, č. 21, s. 248, *Co si žena a matka přeje od dvouletého plánu*.

[111] NA Praha, f. MPSP, k. 25, *Připomínky poslankyně Kleinerové vyslovené na plenární schůzi ÚNS ke kapitolám rozpočtu MPSP*. Srov. Ústavodárné NS RČS 1946–1948, Stenoprotokoly, 27. schůze, 12. prosince 1946. Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/027schuz/s027029.htm (cit. 20. 4. 2024).

Skutečnost, že se genderová role mužů v rodině a domácnosti ve 2. polovině 20. století prakticky nezměnila, reflektovala už československá sociologie v 70. letech.[112] Situaci, kdy zvýšená participace žen na pracovním trhu nevedla k úměrnému zvýšení podílu mužů v péči o domácnost, popsala na americké společnosti o dekádu později zmiňovaná Arlie Hochschield.[113] Tato shoda naznačuje, že nelze nepřítomnost debaty o roli mužů v domácnostech zdůvodňovat pouze rozdílnými politickými přístupy k ženské emancipaci a jejich nedostatky a že je nutné zohlednit například silně zakořeněné patriarchální vzorce v moderních socialistických i kapitalistických společnostech, v nichž je genderová role žen, navzdory různým emancipačním modelům stále svázána s rodinou a péčí. Zároveň je třeba položit otázku, zda bylo v dobovém společenském kontextu poválečné Evropě představitelné, že by se proměna společenské role žen v diskuzích tematizovala současně s proměnou mužské role.

Téma dvojího břemene začíná být v Československu aktivněji diskutováno po druhé světové válce, kdy sice nebylo ve společnosti „novinkou", ale výrazně nabralo na aktuálnosti vzhledem k nárůstu počtu zaměstnaných žen v důsledku státem řízeného náboru pracovních sil v rámci uskutečňování dvouletého plánu.[114] Jak bylo zmíněno v předchozí kapitole, stát se snažil motivovat ženy zdůrazňováním sounáležitosti a kolektivního budování nové republiky, což odpovídalo tehdejšímu celospolečenskému nastavení, v němž se setrvávání žen v domácnostech rovnalo maření pracovního potenciálu žen a brzdě v jejich zrovnoprávnění.[115] Domácnost, která byla považována za tradiční a „přirozenou" sféru žen, měla tak v zájmu navýšení počtu pracujících žen a plnění dvouletého hospodářského plánu projít zásadními změnami stejně jako rodinný život a výchova dětí.[116] Všeobecný důraz na proměnu společenské funkce

---

[112] Jiří VEČERNÍK – Jana VÍTEČKOVÁ, *Změny v některých podmínkách a rysech způsobu života pracujících žen v ČSSR*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 49–62. Srov. Libuše HÁKOVÁ, *Ženy v sociální struktuře naší společnosti*, in: Pavel MACHONIN, Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, s. 547–565.

[113] Arlie HOCHSCHIELD with Anne MACHUNG, *The Second Shift. Working Parents and The Revolution at Home*, London 1989, s. 7–10.

[114] Dekret č. 88/1945 Sb. Dekret presidenta republiky o všeobecné pracovní povinnosti.

[115] Rada žen 1, 1945, č. 13, s. 7, *Pracovat, či nepracovat?* Srov. Československo 2, 1946–1947, č. 2, s. 105, *Dvouletka ženské* nezávislosti. Srov. Československá žena 1, 1945, č. 15, s. 3, *Pracujeme pro republiku*. Srov. Tamtéž, č. 17, s. 3, *Jedině prací získáme blahobyt*.

[116] Více k proměnám domácnosti, rodiny a výchově např. Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society*, Prague 2009. Srov. Kateřina LIŠKOVÁ, *Politika touhy. Sex a věda v komunistickém Československu*, Brno 2022. O změně vnímání samotné domácí práce píše: Marie LÁNÍKOVÁ – Adéle SOURALOVÁ, *Domácí je politické? Hospodyňství v poválečném Československu perspektivou Ústředí československých hospodyň a národněsocialistických poslankyň*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 17, 2016, č. 2, s. 29–41.

domácnosti odpovídá myšlenkám socialistického chápání tzv. ženské otázky. Zrovnoprávnění žen bylo podle marxismu-leninismu uskutečnitelné jedině jejich vyvázáním z domácnosti, která v moderní industriální společnosti ztratila status hospodářské výrobní jednotky, a tím možnost zhodnocení na trhu práce.[117]

Systematické zařazování žen do práce ovšem v poválečném Československu stěžoval fakt, že neexistovaly žádná data ani studie, které by pokrývaly počet hodin a část dne, jež ženám zabírají domácí práce a péče o rodinu, a tím i „*ukázaly spolehlivé cesty, jak tuto práci podstatně zkrátit a ulehčit, aby ženy se mohly ve větší míře zařaditi do jiných pracovních oborů,*“[118] jak upozorňovalo Ústředí československých hospodyň (ÚČH).[119] Otázky spojené se začleněním žen do „aktivní hospodářské výroby“ byly předmětem četných diskuzí poslanců a poslankyň Prozatímního i Ústavodárného Národního shromáždění, při nichž opakovaně zaznívalo, že participace žen na produktivní práci musí být provedena tak, aby „*nebyla poškozena rodina a populační politika.*“[120] Růst počtu pracujících žen, který byl v úspěšnosti „dvouletky“ klíčový, dle poslankyně PNS za KSČ Boženy Macháčkové-Dostálové významně podmiňovalo to, „*jaké předpoklady budou vytvořeny pro to, aby ženy mohly být plně včleněny do výrobního procesu.*“[121] Těmito předpoklady byly obecně myšleny způsoby ošetření toho, že ženy budou moci chodit do zaměstnání a zároveň nadále zastávat své dosavadní „povolání“ v rodinném kruhu, u něhož se nepředpokládalo, že přestane být odpovědností žen.

O dvojím břemenu žen jako o nemilé, ale nevyhnutelné skutečnosti referoval i článek ve vládním magazínu Československo: „*Výdělečně činné ženy budou míti vždy vlastně dvě „směny“, v zaměstnání a v domácnosti. Je však naší povinností, abychom jim práci v domácnosti a péči o děti co nejvíce usnadnili moderním vybavením bytů,*

---

[117] Friedrich ENGELS, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Praha 1950, s. 78. Srov. Vladimir I. LENIN, *Spisy. Sv. 30, září 1919–duben 1920*, Praha 1955, s. 414. Dostupné na: https://ndk.cz/uuid/uuid:18d119f0-5cbd-11e6-8e4e-005056827e51 (cit 10. 4. 2024).

[118] NA Praha, f. Ministerstvo průmyslu (MPrům), k. 600, *Dopis Ústředí československých hospodyň Ministerstvu průmyslu* (nedatováno).

[119] Ústředí československých hospodyň vzniklo jako nepolitický spolek v období první republiky. Po roce 1945 se ÚČH stalo součástí RČŽ a zaměřovalo se na racionalizaci, modernizaci a výzkum v oblasti technického vybavení domácností. Vydávalo také časopis *Naše domácnost*, který poskytoval odborné rady o domácích pracích i zprávy z činnosti Ústředí. Viz Marie LÁNÍKOVÁ – Adéle SOURALOVÁ, *Domácí je politické? Hospodyňství v poválečném Československu perspektivou Ústředí československých hospodyň a národněsocialistických poslankyň*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 17, 2016, č. 2, s. 31.

[120] NA Praha, f. MPSP, k. 25, *Odpověď MPSP poslankyni Kleinerové na její řeč ke státnímu rozpočtu na rok 1947*. Srov. NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Zpráva o 43. schůzi Prozatímního Národního shromáždění 28. března 1946.*

[121] NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Zpráva o 43. schůzi Prozatímního Národního shromáždění 28. března 1946*.

rozmnožením… levných správkáren, prádelen… závodních jeslí, útulků pro děti, mateřských školek, závodních kuchyní apod.“[122] Problém druhé směny, před nímž stála československá společnost, nebyl vnímán jako problém genderové nerovnosti, ale jako součást života žen, kterou politická reprezentace reflektuje a snaží se ženám „pomoci“. Tato státem garantovaná pomoc se ale ve výsledku nezaměřovala na řešení problému jako celku, ale primárně na zmírňování viditelných a nejakutnějších dopadů.

Důležitost toho, že je nutné vyřešit problémy vznikající s nástupem žen do zaměstnání ve smyslu zdvojení jejich povinností, si bylo vědomo i Ministerstvo ochrany práce a sociální péče (MPSP).[123] Pomoc pracujícím matkám a ženám reflektovalo MPSP v rozpočtu hned na rok 1946, v němž vyhradilo na péči o mládež (kam se počítaly i jesle a mateřské školy) a matku a dítě 60 milionů Kč.[124] Rozpočet na rok 1947 už přímo počítal i s položkou příspěvků na zmechanizování práce žen v domácnosti ve výši 5 milionů Kčs.[125] V rozpočtu pro oba roky figurují rovněž „*věcné výdaje na podpůrnou péči při včleňování do práce*“, ročně po 300 000 Kčs.[126]

Na úrovni odborových organizací byly otázky dvojí zaměstnanosti žen agendou Komise žen ÚRO, což byla zastřešující organizace žen v rámci ROH.[127] Komise žen, které fungovaly při odborových radách a svazech od závodní až po ústřední úroveň, měly ve svém širokém poli působnosti například dohlížet na spravedlivé mzdové ohodnocení žen, prosazovat zakládání mateřských škol, jeslí, závodních kuchyní a prádelen,[128] které měly snížit přetrvávající neochotu části žen nastoupit do zaměstnání. Komise žen na řešení výše zmíněných témat spolupracovala také s RČŽ a NFŽ, které otázku ulehčení povinností pracujícím ženám považovaly za jeden ze svých hlavních úkolů.

Podle Evy Uhrové zástupkyně všech stran sdružených v NFŽ věřily, že právě systém lidové demokracie pomůže při stoupajícím počtu zaměstnaných žen skloubit „tradiční“ roli žen v rodině a jejich novou roli v povolání.[129] Výtky některých stran NFŽ,

---

[122] Československo 2, 1946–1947, č. 2, s. 105. *Dvouletka ženské nezávislosti.*

[123] NA Praha, f. MPSP, k. 25, *Odpověď MPSP poslankyni Kleinerové na její řeč ke státnímu rozpočtu na rok 1947.*

[124] NA Praha, f. MPSP, k. 25, *Státní rozpočet Republiky Československé na rok 1946*.

[125] NA Praha, f. MPSP, k. 25, *Státní rozpočet Republiky Československé na rok 1947*. Celkový rozpočet pro MPSP na rok 1947 činil přes 99 milionů Kčs.

[126] Všechny uvedené částky odpovídají výdajům pouze pro české země. Rozpočet pro Slovensko byl v oblasti sociální péče v kompetenci Povereníctva sociálnej starostlivosti.

[127] Anna JONÁKOVÁ, *Ženy v odborech. Činnost Komise žen Ústřední rady odborů v letech 1945–1948*, Paginae Historiae 25, 2017, č. 2, s. 94.

[128] Tamtéž, s. 95.

[129] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen*, publikováno 17. 10. 2005. Dostupné na: https://www.feminismus.cz/cz/clanky/narodni-fronta-zen (navštíveno 15. 4. 2024).

především lidové a národněsocialistické, že je na ženu kromě péče o rodinu a mateřství nakládána další „třetí“ role v zaměstnání, dementovala poslankyně za KSČ Anežka Hodinová-Spurná, tím, že opatření v podobě jeslí, mateřských škol či prádelen ženám „uvolní ruce“ pro nástup do práce a umožní ekonomické osamostatnění.[130] Jak již bylo řečeno, proklamované „osvobození“ žen z domácností odpovídalo marxistickým teoriím o zrovnoprávnění žen v podobě jejich plné účasti ve veřejném životě.[131]

RČŽ byla hned od svého vzniku v otázce dvojího zatížení žen aktivní, a pomoc ženám s usnadněním prací v domácnosti a jejich zařazení do zaměstnání[132] vetkla do svých základních programových bodů: „*Ženám musí býti všemi způsoby usnadňován jejich úkol v rodině a při výchově dětí.*“[133] Aktivita RČŽ v řešení dvojího břemene se samozřejmě propsala i do časopisů Rada žen a Vlasta, které organizace vydávala a prostřednictvím nichž byla v kontaktu se čtenářkami – zaměstnanými ženami, hospodyněmi v domácnosti a pracujícími matkami, které zátěž ze zdvojených povinností pociťovaly nejvíce. V Radě žen vycházela rubrika *Poradna denního života*, která měla být doplňkem programu zrovnoprávnění ženy ve všech složkách života.[134] Zaměřovala se odborně a prakticky na otázky domácího hospodaření, organizace práce či úklidu domácnosti a čtenářstvo do ní mohlo zasílat své nápady a připomínky na řešení dvojího břemene žen.[135]

Stejně fungovala rubrika *Jak na to?* v periodiku Vlasta, pokračovateli Rady žen, která nabízela návrhy odbornic a odborníků, jak skloubit práci v povolání i v domácnosti, aby ženy mohly být „*platnými občankami, zdravými matkami a šťastnými manželkami.*“[136] Tato předestřená vize ideálu žen jako veřejně činných osob, manželek a matek odpovídá pojetí „ideálu ženy“ podle socialistického vzoru, který silně prostupoval veřejný a politický československý prostor už v éře lidové demokracie vlivem silného mocenského postavení KSČ.

---

[130] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus, sv. IV, Praha 2005, s. 97.

[131] August BEBEL, *Žena a socializmus*, Bratislava 1977, s. 310. Srov. Vladimir I. LENIN, *Spisy, Sv. 30, září 1919–duben 1920*, Praha 1955, s. 414. Dostupné též na: https://ndk.cz/uuid/uuid:18d119f0-5cbd-11e6-8e4e-005056827e51 (cit. 14. 5. 2024).

[132] Rada žen 1, 1945, č. 5, s. 14, *Z činnosti Rady československých žen*.

[133] Rada žen 1, 1945, č. 1, s. 2, *Provolání Rady československých žen.*

[134] Rada žen 1, 1945, č. 13, s. 9, *Poradna denního života.*

[135] Tamtéž, s. 9.

[136] Vlasta 1, 1947, č. 1, s. 15, *Jak na to?.*

2.1 Způsoby řešení

I přes různorodost politických postojů politických stran a ženského hnutí panovala všeobecná shoda, že je nutné ženám usnadnit jejich tradičně chápanou úlohu mateřství a hospodyňství,[137] jak to například formuloval ministr kultury Zdeněk Nejedlý (KSČ): „*Ženy samy přicházejí a cítily by to jako svoji pohanu, kdyby se nezúčastnily velkého procesu, kterým je dnešní budování státu… Nemůžeme přitom od nich žádati, aby při tom vůbec opustily svoji domácnost, a proto my najdeme sami nějaké cesty*.“[138] Ze způsobů, které navrhovaly a realizovaly výše zmíněné státní instituce a organizace ženského hnutí, vyplývají tři hlavní linie řešené druhé směny žen – racionalizace (mechanizace) domácnosti; sociální služby a výchovné instituce a úprava pracovní doby.

První ze zmíněných způsobů – racionalizace domácnosti – měl pracujícím ženám ulehčit domácí práce vývojem nových technických pomůcek, jejich výrobou modernizovat a mechanizovat vybavení domácností, a zkrátit tak ženám čas, který věnují vaření, úklidu, praní a dalším činnostem. RČŽ realizaci těchto cílů považovala za vůbec jedny z nejdůležitějších v otázce zrovnoprávnění žen: „*Zatím žijeme na dvojí směnu… Dělba práce, racionalizace domácnosti, dobrá kolektivní zařízení – to nejsou sny, to je naše nutnost.*“[139] Pro tyto účely RČŽ zřídila svou národohospodářskou komisi, jejíž pracovní náplní byl mimo jiné výzkum mechanizace domácnosti, vzdělávání žen v ekonomickém vedení domácností, sociální zajištění žen a „*uvolnění ženy k zaměstnání a práci veřejné,*“[140] jinými slovy agitace žen do zaměstnání.[141] Se stejným záměrem založila RČŽ i komisi technickou, jež se měla zabývat vývojem a výzkumem nových technických vymožeností sloužících pro racionalizaci potřeb a zařízení domácností.[142] Národní fronta žen modernizaci domácností popularizovala na stránkách svého časopisu Československá žena, kde prezentovala nové technologických pomůcky.[143] Obě organizace spolupracovaly v řešení druhé směny žen na schůzích společného výboru, který vytvořily.[144]

Na úrovni ÚNS byla tématika racionalizace domácnosti například předmětem interpelace skupiny poslankyň, které poukazovaly na nepraktičnost některých

---

[137] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus, sv. IV, Praha 2005, s. 98.

[138] NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Zápis o schůzi RČŽ a NFŽ dne 16. října 1946, proslov Zdeňka Nejedlého*.

[139] Vlasta 1, 1945, č. 21, s. 15, *Otázka hospodářská – otázka lidská*.

[140] Rada žen 1, 1945, č. 1, s. 14, *Zprávy*.

[141] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír*, Brno 2011, s. 116.

[142] Rada žen 1, 1945, č. 6, s. 7, *Zprávy*.

[143] Československá žena 1, 1945, č. 14, s. 14, *Ženy v domácnosti a výroba*.

[144] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír*, Brno 2011, s. 92–93.

technických pomůcek vyvinutých k ulehčení domácích prací: „*Dochází k velmi neblahému zjevu, že pro domácnost jsou vyráběny různé potřeby, které jsou sice na první pohled líbivé, ale při prvním upotřebení se zjišťuje, že hospodyně byla ošizena jak co do jakosti, tak také i co do použitelnosti koupené pomůcky.*“[145]

Poslankyně proto apelovaly na ministra průmyslu Bohumila Laušmana, aby bylo při výrobě dbáno na doporučení Ústředí československých hospodyň (ÚČH) ohledně úspory času a racionalizace práce a trh mohl být zásobován výrobky, které skutečně ulehčí práci a ušetří čas pracujícím ženám.[146] Stejné poslankyně také upozorňovaly, „*že doposud stalo se velmi málo, čím by byla přinesena úleva v práci ženy na venkově.*“[147] S připomínkou, že v programech vlády i všech politických stran Národní fronty je přislíbeno ulehčování práce ženám technickými vynálezy, žádaly ministra průmyslu, aby se důsledněji věnoval výrobě ledniček, robotů, praček a další práci ulehčující technice pro ženy na venkově.[148]

Uvedené příklady myslím dobře vystihují tehdejší dynamiku „deklarovaného“ a „realizovaného“ v otázkách dvojího břemene žen. Vládní přísliby a programová prohlášení politických stran zaručují, že rovnému postavení, zastoupení či platu žen bude věnována pozornost, ale stenoprotokoly ze schůzí PNS i ÚNS ukazují, že o realizaci zrovnoprávňujících kroků a o kvalitu života pracujících žen, hospodyní a matek se zajímaly opět ženy-poslankyně, které apelovaly na muže zastávající rozhodující politické posty, aby více dbali na realizaci péče o pracující ženy.[149] Se skutečností, že bude v důsledku záležet především na ženách ve všech sférách společnosti, jak bude zrovnoprávnění realizováno, počítala i RČŽ, která to zdůraznila hned v prvním čísle svého časopisu *Rada žen*.[150]

---

[145] Ústavodárné NS RČS 1946–1948, Tisky, č. 752, 9. července 1947, *Interpelace poslanců Žáčkové-Batkové, Zeminové, Šmejcové, Uhlířové, dr. Horákové, Kleinerové a druhů na ministra průmyslu ve věci respektování návrhů a dobrozdání Ústředí čs. hospodyní při výrobě kuchyňského náčiní a technických pomůcek*. Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1946uns/tisky/t0752_00.htm (cit. 16. 4. 2024).

[146] Tamtéž.

[147] Ústavodárné NS RČS 1946–1948, Tisky, č. 731, 3. července 1947, *Interpelace poslanců Žáčkové-Batkové, Zeminové, Šmejcové, dr. Horákové, Uhlířové, Kleinerové a druhů ministru průmyslu ve věci zvětšení výroby technických pomůcek k vedení domácnosti a k ulehčení práce žen hospodyní na venkově*. Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1946uns/tisky/t0731_00.htm (cit. 16. 4. 2024).

[148] Tamtéž.

[149] Srov. Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus, sv. IV, Praha 2005, s. 97.

[150] Rada žen 1, 1945, č. 1, s. 16, *Žena ve výstavbě nové republiky*: „*Nemyslíme si, že uvésti i ji* (rovnoprávnost) *ve skutek je výhradně starostí žen. Ale víme, že realisace tohoto úkolu bude především na nás záležeti.*“

Nepřehlédnutelnou participaci na řešení racionalizace domácnosti mělo už výše zmíněné ÚČH, které se zaměřovalo na zjednodušování a zkracování domácích prací na základě nových vědeckých poznatků v oblasti výroby technických pomůcek,[151] a za těmito účely vytvářelo specializované komise.[152] ÚČH se snažilo být v blízkém kontaktu se ženami prostřednictvím časopisu *Naše domácnost*, který sloužil k edukaci o ekonomickém vedení domácnosti, využívání nové techniky a zároveň jako „mluvčí" čtenářek, které byly vyzývány, aby zasílaly své připomínky a náměty, podobně jako v časopisech *Rada žen*, *Vlasta* či *Československá žena*. Pomocníkem v domácnosti se do budoucna měla stát technika a v souvislosti s ní elektřina, která podle *Naší domácnosti* byla budoucností v efektivním vedení domácností. V té době ale nebyla elektřina samozřejmostí v některých městských domácnostech, nemluvě o venkovu,[153] a s racionalizací domácnosti tedy provázela i postupná elektrifikace, a to především na vesnicích.

Ve zmíněných periodicích se v období třetí republiky k tématu mechanizace a modernizace domácnosti hojně vyskytují články inspirující se zahraničím. Nejčastěji byly představovány i v doprovodu fotografií nové technické možnosti v domácnostech Sovětského svazu coby ideového vzoru moderní emancipované ženy,[154] opomenuta ale nezůstala ani výbava amerických domovů.[155] Úskalím byla cena těchto pomůcek, kterou mělo dle ministra průmyslu Laušmana vyřešit znárodnění průmyslu.[156] Navzdory tomu se ceny těchto výrobků nedostaly na takovou úroveň, aby si kuchyňské roboty či mechanizované pračky mohly dovolit všechny vrstvy žen. Dalším problémem byla vůbec samotná produkce nového domácího vybavení, jež se v době poválečné hospodářské krize a přetrvávajícího přídělového systému neobešla bez výpadků.

Podle kritického článku v Radě žen s názvem *Žena ve výstavbě nové republiky* ovšem technické vybavení v domácnostech nemohlo vyřešit to, že na ženách zůstává ležet odpovědnost za domácí práce, ačkoliv je tato povinnost oproti dřívějšímu stavu zjednodušená.[157] Opět se ukazuje, že o změnách mužské genderové role se prakticky nediskutovalo, hlavní překážky v dosažení rovnosti mužů a žen byly spatřovány v

[151] Naše domácnost 1, 1945, č. 1, s. 2.

[152] Rada žen 2, 1946, č. 7, s. 10, *Zprávy*. Srov. Naše domácnost 1, 1945, č. 3, s. 42, *Naše práce v měsíci prosinci 1945*.

[153] Naše domácnost 1, 1946, č. 4, s. 48, *Pro budoucí domácnosti*.

[154] Např. Naše domácnost 1, 1945, č. 1, s. 6–7, *Ulehčená práce sovětských hospodyň*.

[155] Např. Rada žen 2, 1946, č. 38, s. 9, *Blažené americké hospodyně*. Srov. Naše domácnost, č. 4, s. 48–49, *O americké* domácnosti.

[156] Československá žena 2, 1946, č. 20, s. 3.

[157] Rada žen 1, 1945, č. 10, s. 5, *Žena ve výstavbě nové republiky*.

přetrvávajícím dvojím zatížení žen.[158] Řešení, která navrhovaly ženské organizace, odbory, některé poslankyně i ministerstva, spočívala v odsunutí co největšího počtu prací z domácností na veřejně dostupné služby v podobě prádelen, správkáren či jídelen, které by tyto úkony prováděly ekonomičtěji[159] a odlehčily ženám od „břemene" práce doma i v zaměstnání tak, aby ženám „*zbyl volný čas na sledování veřejného života, na práci v politické straně, na prohlubování vzdělání a odborných znalostí.*"[160]

Zřizování služeb zajišťujících domácí práce a institucí na výchovu dětí tvořilo druhou pomyslnou linii řešení druhé směny. Síť a nabídka veřejných služeb tak po roce 1945 v Československu výrazně narůstala. Bylo tomu tak i díky štědré podpoře státu skrze hypotéky a finanční příspěvky na úvěry družstvům, různým spolkům, výrobním a závodním podnikům, jež takové služby zajišťovaly.[161] Co se týče veřejných služeb, dle dochované záznamy z jednání ÚNS naznačují, že u žen i mužů přetrvávaly předsudky a nedůvěra k novým kolektivním zařízením, nejvíce k prádelnám a závodním jídelnám.[162] S předsudky se snažily vyrovnávat organizace ženského hnutí vzděláváním ve svých časopisech, které měly významnou úlohu styčného bodu mezi veřejností a organizacemi, odbory a politickými institucemi, které se zabývaly otázkou druhé směny. Čtenářky byly ujišťovány o spolehlivosti a kvalitě veřejných služeb,[163] zároveň jim byl představován chod těchto služeb a byly žádány o shovívavost vůči jejich případným nedostatkům.[164]

Ačkoliv účelem zřízení těchto služeb bylo zekonomičtění a zefektivnění domácích prací, už od začátku nebyly tyto služby prezentovány jako plnohodnotná náhrada. To se týkalo především veřejných jídelen, které byly častým předmětem debat v poradních rubrikách časopisů RČŽ či ÚČH.[165] V *Radě žen* byl přínos závodních jídelen zobrazován tak, že „*alespoň jednou denně odpadne hospodyním starost s vařením pro více*

---

[158] Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 344.

[159] NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Zápis ze schůze zástupců RČŽ, ÚRO a odborů MPSP dne 4. září 1946.*

[160] Rada žen 1, 1945, č. 10, s. 5, *Žena ve výstavbě republiky*. Srov. Tamtéž, č. 14, s. 5, *Žena a technika*.

[161] Květa JECHOVÁ, *Osvobozování domácnosti*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 13, 2012, č. 1, s. 54.

[162] Ústavodárné NS RČS 1946–1948, Tisky, č. 731, 3. července 1947. *Interpelace poslanců Žáčkové-Batkové, Zeminové, Šmejcové, dr. Horákové, Uhlířové, Kleinerové a druhů ministru průmyslu ve věci zvětšení výroby technických pomůcek k vedení domácnosti a k ulehčení práce žen hospodyní na venkově.* Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1946uns/tisky/t0731_00.htm (cit. 16. 4. 2024).

[163] Naše domácnost 1, 1945, č. 1, s. 15. *Význam veřejných prádelen*, Srov. Československá žena 1, 1945, č. 10, s. 3, *Usnadněte ženám domácí povinnosti!*

[164] Naše domácnost 1, 1946, č. 9, s. 124, *Oběd v závodní kuchyni a večeře doma*.

[165] Rada žen 2, 1946, č. 1 a č. 6.

osob, čímž získají více času pro jinou práci,"[166] tedy že jídelny pouze ulehčí ženám jednou denně na povinnosti, jež byla stále obecně považována za jejich přirozený úkol.[167] Časopis *Naše domácnost* zase upozorňoval hospodyně, aby se nespoléhaly, že se jejich manželé a děti v jídelnách dobře naobědvají, a o to více aby si daly záležet na přípravě večeře.[168] Paradoxně tak periodika RČŽ a ÚČH spíše podporovala představy, o „přirozené potřebě" žen pečovat o svou rodinu, a že po práci vlastně rády stráví zbytek dne přípravou večeře, která vykompenzuje nedostatky závodních jídelen. „*Takové důkladné vaření hlavně ve večerních hodinách… dovede každou z nás unavit. Budeme-li, však pracovat v myšlence na ty a pro ty, které máme nejraději, půjde to hned lépe.*"[169]

Vizi zodbornění domácích prací, jejich částečnou kolektivizaci, a tedy i „osvobození" žen z domácností měl naplnit velký a státem podporovaný projekt „*Osvobozená domácnost*" (OD) s podnázvem *družstva pro organizování pomoci domácnostem*, jejichž úkol spočíval ve zřizování a provozování prádelen, čistíren a správkáren oděvů. Dále měla družstva nabízet úklid v domácnosti, zařizování nákupů či hlídání dětí.[170] Myšlenka organizované pomoci v domácnostech vznikala už od roku 1945 jak na základě podnětů z řad žen, tak i zakotvujícímu se programu státní sociální péče. Na podzim 1946 bylo proto ustanoveno družstvo „Osvobozená domácnost" a začala být zakládána jednotlivá družstva OD,[171] a to především členkami ženských organizací. Hlavním posláním těchto družstev bylo výhradně „*sloužiti pracujícím ženám*."[172] Činnost družstva měla podle dobových argumnetů velmi usnadnit *výdělečnost činným a pracujícím ženám organisaci jejich rodinného, společenského i soukromého života.*[173] Podle Všeobecného družstevního svazu pro Čechy a Moravu totiž čas, který ženy v průměru ročně strávily praním a žehlením, odpovídal v přepočtu na hodiny plnému zaměstnání více než 170 tisíc osob. Oproti tomu měl v družstevních prádelnách stejný objem prádla zaměstnat cca 55 tisíc osob, což alespoň na papíře představovalo značnou úsporu času i lidské práce.[174]

---

[166] Rada žen 1, 1945, č. 5, s. 11, *Revoluční ohlas ve stravování*.

[167] Naše domácnost 1, 1946, č. 4, s. 45, *Hospodyně a dnešek*.

[168] Naše domácnost 1, 1945, č. 9, s. 124, *Oběd v závodní kuchyni a večeře doma*.

[169] Tamtéž, s. 124. Srov. Rada žen 1, 1945, č. 5, s. 11, *Revoluční ohlas ve stravování*.

[170] NA Praha, f. MPSP, k. 671, *Informace Vše.obecného družstevního svazu o družstvech Osvobozená domácnost*.

[171] Československá žena 3, 1947, č. 8, s. 7, *Osvobozená domácnost*. Srov. Československá žena 3, 1947, č. 37, *Osvobozená domácnost*.

[172] NA Praha, f. MPSP, k. 228, f. 444, *Dopis výboru družstev OD na MSP o poskytnutí státní záruky ze dne 9. července 1947.*

[173] Rádkyně komisí žen KSČ 2, 1947, č. 3, s. 43, *Družstva Osvobozená domácnost*.

[174] NA Praha, f. MPSP, k. 228, f. 440, *Dopis Všeobecného družstevního svazu Z. Nejedlému ve věci výstavby družstev pro organizování pomoci domácnostem ze dne 9. července 1947.*

Dle plánů měla být služba OD v každém okresním městě a průmyslovém středisku,[175] ovšem zajišťování prostor, technického vybavení, provozu i financí rozšiřování sítě OD výrazně zpomalovaly.[176] Základním úkolem OD bylo organizování pomoci domácnostem, což mělo vyjadřovat ocenění práce žen v domácnostech a cestu k celkovému zvyšování životní úrovně.[177] Jako služba zdánlivě poskytující plošné odstranění prací z domácností, měly být ceny za praní či úklid navrhovány tak, aby byly dostupné i rodinám s nejnižšími příjmy. Provoz družstev OD tedy neměl být projektem ziskovým, ale jeho charakter byl od počátku sociální a provoz závislý na státních příspěvcích.[178] Zároveň měly být prádelny OD upřednostňovány před podobnými službami zřizované jednotlivými závody a podniky.

Ačkoliv OD nabízela více služebních činností, její hlavní oblastí zájmu bylo praní, čištění a oprava šatstva.[179] Odstranění některých fyzicky i časově náročných prací z domácností mělo totiž uvolnit více žen pro placené zaměstnání, „*neboť není trvale možné, aby hospodyně zastávaly 2 plnohodnotná zaměstnání, tj. pracovaly 8 hodin výdělečně, a dalších 8 i více hodin denně věnovaly bez jakékoli pomoci vedení domácnosti a výchově dětí.*“[180] Plánovaná činnost družstev OD tak naplňovala cíl mobilizovat pracovní síly a zvýšit počet zaměstnaných žen, ale i přiznání sociální a hospodářské hodnoty domácích prací jako takových.[181] Z těchto důvodů zařadilo Ministerstvo sociální péče (MSP) a Ministerstvo průmyslu dohled a podporu OD do svých programů.[182] Předsedkyně národohospodářské komise RČŽ Ludmila Mužíková-Nosilová v roce 1947 pro časopis Vlasta psala, že pro rozběhnutí provozu družstev OD je zapotřebí překonat ještě mnoho překážek: „*Vybudujeme je společnou prací, láskou a důvěrou k věci – ale musíme už jednou krásné plány doplňovati rozhodnými a rychlými činy!*“[183] Podle zmíněného článku byly provozovny OD ve zkoumaném období v rovině plánování a příprav. Největšími překážkami bylo shánění vhodných budov, nedostatek přístrojů, školeného

[175] NA Praha, f. MPSP, k. 228, f. 443, *Dopis Výboru družstev „Osvobozená domácnost“ ministru soc. péče ze dne 9. července 1947*.

[176] Tamtéž, f. 444.

[177] Rádkyně komisí žen KSČ 2, 1947, č. 3, s. 43, *Družstva Osvobozená domácnost.*

[178] NA Praha, f. MPSP, k. 671, *OD Praha – žádost o poskytnutí úhrady nákladů na přeškolovací střediska*.

[179] NA Praha, f. MPSP, k. 671, *Informace Všeobecného družstevního svazu o družstvech Osvobozená domácnost.*

[180] NA Praha, f. MPSP, k. 671, *Žádost družstva OD na MSP o poskytnutí úhrady nákladů dne 1. září 1947.*

[181] NA Praha, f. MPSP, k. 671, *Informace Všeobecného družstevního svazu o družstvech Osvobozená domácnost.*

[182] NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Dopis Všeobecného družstevního svazu na MSP ze dne 4. července 1947.*

[183] Vlasta 1, 1947, č. 21, s. 15, *Otázka hospodářská – otázka lidská*.

personálu i provozních prostředků,[184] přesto ale do roku 1948 bylo zprovozněno 42 prádelen napříč republikou,[185] což zhruba odpovídalo počtu stanoveného dvouletým plánem.[186]

Zodbornění domácích prací a jejich převedení do veřejného sektoru bylo diskutováno i v souvislosti s mizením pomocnic v domácnosti. Podle návrhu RČŽ měla být funkce pomocnic převedena na tzv. úlohové domy, jejichž zaměstnankyně měly na zakázku obstarávat práce v domácnosti včetně hlídání dětí. Úlohové domy se však ani ve zkušebním provozu zrealizovat nepodařilo. Vedle těchto služeb zajišťujících tradiční domácí práce byl kladen důraz na zasíťování měst i vesnic jeslemi a mateřskými školami, které měly pomoci pracujícím ženám s jejich mateřskou rolí, tedy s péčí o děti v době, kdy jsou v zaměstnání. Na vesnicích v době sklizně pak fungovaly i žňové útulky pro děti.[187] Veřejná péče o děti předškolního věku měla v Čechách ovšem už dlouhou tradici, po skončení války bylo v Čechách v provozu 474 mateřských škol, přičemž do roku 1947 se jejich počet navýšil na 937 zařízení.[188] Zařízení pečující o děti do dvou let na tom byly podstatně hůře vzhledem k náročnějším investicím do vybavení a hygienickým standardům jeslí. Počet zprovozněných jeslí, kterých v roce 1945 fungovalo 38 se do konce roku 1947 zvýšil o 120 nových zařízení, což ani tak nestačilo potřebné kapacitě.[189]

Pochybnosti ohledně zřizování jeslí byly způsobeny nedostatkem kvalifikovaného personálu,[190] vysokými nároky na hygienu, ale také váháním odborníků a odbornic nad vlivem a dopady kolektivní péče na vývoj dítěte, které v nízkém věku tráví část dne bez matky. Tyto obavy byly ovšem rozpuštěny v potřebách doby, a dětská zařízení byla prezentována politiky, političkami i časopisy jako přínos sociální, zdravotní a

---

[184] NA Praha, f. MPrům, k. 600, *Záznam o poradě Všeobecného družstevního svazu na ministerstvu průmyslu dne 13. 8. 1947.*

[185] NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Seznam prádelen a chem. čistíren v provozu.*

[186] Čísla udávaná v pramenech a dobových časopisech se různí. S odvoláním na dvouletý plán se objevuje cíl vybudovat okolo 40 družstev OD, některé dokumenty zmiňují ale zprovoznění až 60 družstev. NA Praha, f. MPSP, k. 228, f. 443, *Dopis Výboru družstev OD na MSP ze dne 9. července 1947.* Srov. Rádkyně komisí žen KSČ 2, 1947, č. 3, s. 43, *Družstva Osvobozená domácnost*. Srov. NA Praha, f. MPSP, k. 671, *Žádost OD Praha o poskytnutí úhrady nákladů se zřízením přeškolovacích středisek dne 16. září 1947*.

[187] Československá žena 2, 1946, č. 11, s. 10. Srov, Československo 2, 1946–1947, s. 122, *Nové cesty péče o mládež*.

[188] Československá žena 3, 1947, č. 39, s. 3, *Mateřské školství – nezbytný požadavek dnešní doby*.

[189] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus, sv. IV, Praha 2005, s. 98–99.

[190] NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Zápis ze schůze zástupců RČŽ a NFŽ ze dne 18. února 1947.*

výchovný, ale i národohospodářský, „*poněvadž umožňují, aby se i ženy-matky v době nedostatku pracovních sil zúčastnil[y] při obnově našeho hospodářství… aby mohly v klidu, bez starosti o své útlé dítě pracovat mimo svou domácnost.*“[191] Všeobecná potřeba pracovní aktivity žen včetně matek byla stavěna nad to, aby matky trávily nepřetržitě čas s malými dětmi.[192]

Třetí linie řešení problematiky dvojího břemene žen představovala zákonem garantovaná úprava pracovní doby. Nejčastěji šlo o zkrácení standardní osmihodinové pracovní doby na poloviční čtyřhodinovou, případně šestihodinovou směnu. Na jednání zástupců RČŽ, ÚRO a odborů MPSP zaznělo, že právě tento krok je klíčový pro řešení celé otázky zaměstnanosti žen,[193] ale ze zprávy komise pro mobilizaci pracujících vyplývá, že „*většina podniků však přijímá velmi nerada ženy do polodenních zaměstnání nebo do práce jinak vhodně pro ně časově upravené.*“[194] Požadavek úpravy pracovní doby zazníval přímo od pracujících žen, které chtěly nastoupit do zaměstnání, ale neumožňovala jim to rodinná situace. Na zkrácené úvazky pracovaly nejčastěji matky s malými dětmi,[195] a podle návrhu Komise žen ÚRO měly mít tuto možnost dále bezdětné, vdané, družky, hospodyně a ženy starající se o jednu osobu v domácnosti.[196] Další požadavek, který zazníval z řad zaměstnaných žen, byla garance jednoho volného dne v měsíci „na prádlo a úklid“, což bylo praktikováno již za Protektorátu. Ačkoliv byl tento požadavek proti vůli Komise žen ÚRO z důvodu narušování plnění dvouletého plánu, podniky a závody podle historičky Anny Jonákové s ním problém neměly a v praxi dávaly zaměstnankyním volno „načerno.“[197]

Úpravu pracovní doby požadovaly ženy nejen kvůli péči o rodinu. Často vznášeným důvodem byl také fakt, že nestíhají po práci nakoupit.[198] Změnu otevírací a zavírací doby obchodů měly v programu jednání ÚRO a státní úřad plánovací, předmětem diskuze bylo toto téma také na schůzi Sboru pro sociálně-politické otázky žen 14. října 1947, kdy zástupkyně NFŽ a ministerstva informací požadovaly, aby obchody byly

---

[191] Naše domácnost 1, 1946, č. 14, s. 217, *I matky do práce! A co s malými dětmi?* Srov. NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Promluva poslance Uhlíře na 42. schůzi PNS 28. března 1946*.

[192] Naše domácnost 1, 1946, č. 21, s. 248, *Co si žena a matka přeje od dvouletého plánu*.

[193] NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Referát odborového přednosty Dr. Fišery na schůzi zástupců RČŽ, ÚRO a odborů MPSP dne 4. září 1946.*

[194] NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Zpráva komise pro mobilisaci pracujících a začleňování žen do průmyslové výroby ze dne 22. ledna 1947*.

[195] Věkové rozmezí této „kategorie“ není v pramenech ani odborné literatuře přesně specifikováno.

[196] Anna JONÁKOVÁ, *Ženy v odborech. Činnost komise žen Ústřední rady odborů v letech 1945–1948,* Paginae Historiae 25, 2017, č. 2, s. 101.

[197] Tamtéž, s. 100.

[198] NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Zápis ze schůze zástupců RČŽ a NFŽ ze dne 14. října 1947.* Srov. Naše domácnost 1, 1945, č. 1, s. 7, *Čtenářky nám píší*.

dvakrát týdně otevřeny až do devíti hodin večer. Zástupkyně ÚČH Krchová také navrhovala vydání výnosu, aby nezaměstnané ženy nakupovaly v době, kdy pracující ženy nemohou. Řešení této otázky pokračovalo na schůzi 30. října 1947,[199] na níž byly vzneseny například návrhy ponechání otevřených obchodů jednou týdně do osmé hodiny večer, umožnění nákupu pracujícím ženám přes poledne nebo vydávat speciální legitimace s přednostním právem na nákup.[200]

Ušetřit čas při vykonávání domácích prací jejich převedením z domácích jednotek na kolektivní instituce a sociální zařízení a celkově zjednodušením chodu domácnosti byl ženskými organizacemi, a především komunistickými poslankyněmi ideovým cílem zrovnoprávnění ženy. Veřejné instituce měly tak vyřešit praktickou i ideovou „osvobozující" rovinu ve společenském postavení žen. Zároveň se ale nepředpokládalo, že získaný čas budou ženy využívat pro osobní a individuální aktivity,[201] ale pro uplatňování se ve veřejné či politické sféře, případně svým dalším vzděláváním v odborných kurzech, které pořádaly RČŽ a ÚČH, což korespondovalo s dobově poplatnými představami o kolektivním způsobu života.

Nově se utvářející představy a očekávání od žen, které jednomyslně hlásaly státní orgány i ženské hnutí, spočívaly v aktivním působení žen ve všech sférách společnosti – soukromé (rodině), veřejné (zaměstnání) a politické. Nastíněný model ženské emancipace nově konstruoval genderovou roli žen jako pracovnice, matky a veřejně činné osoby. Předpokládal, že ženy se budou v budoucnu věnovat neplacené práci v domácnosti jen v době, kdy budou mít velmi malé děti. Poté je budou moci svěřit do péče jeslí a mateřských škol a věnovat se dvěma zbývajícím činnostem.[202]

V chápání, do jaké míry bylo zakládání veřejných služeb řešením dvojího břemene, můžeme v tehdejším diskurzu pozorovat zajímavé rozdíly. Veřejnosti byly napříč periodiky prádelny či mateřské školy představovány jako pomocníci ulehčující práci žen, ale v některých článcích i jako klíče k jejich osvobození z nekonečného kolotoče povinností. O funkci veřejných služeb jako o zjednodušení domácích povinností žen hovoří i výše citované zápisy z porad Sboru pro sociálně-politické otázky žen. Podle Evy Uhrové, ale například poslankyně za KSČ Anežka Hodinová-Spurná považovala veřejné služby za prostředek úplného vyřešení dvojího břemene žen, nikoliv jen

---

[199] NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Zápis o poradě sboru ze dne 30. října 1947.*

[200] Toto nařízení vycházelo z vyhlášky č. 1179/46 Zemského národního výboru Prahy 3 ze dne 18. dubna 1946. NA Praha, f. MPSP, k. 228, *Zápis o poradě sboru ze dne 30. října 1947.*

[201] Např. Rada žen 1, 1945, č. 5, s. 11, *Revoluční ohlas ve stravování*. Srov. Československá žena 1, 1945, č. 10, s. 3, *Usnadněte ženám domácí povinnosti.*

[202] Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 343–344. Srov. Rada žen 1, 1945, č. 10, s. 5, *Žena ve výstavbě nové republiky.*

pomocníka.[203] Zprvu deklarované *vyřešení* druhé směny žen mělo v praxi mnohem rozostřenější hranice toho, co je tím myšleno. Od prohlášení, že třeba ženu zcela uvolnit od povinností v domácnostech, až po teze, že ženám zůstane péče o rodinné zázemí vždy přisouzena a nemohou se od ní minimálně v rovině mentální zodpovědnosti oprostit.[204]

2.2 Realita fungování služeb a ohlasy žen

Součástí mé práce je kromě rozboru státních řešení na podporu zaměstnaných žen také reflexe ze strany žen, abych předešla představám o „shora" řízené emancipaci a mase žen, která pouze přihlíží a přijímá tato nařízení. Jak jsem zmínila výše, rozsáhlé změny v sociální péči, ve službách, a v pro ženy vstřícných zákonech měla veřejnost možnost diskutovat především s organizacemi ženského hnutí prostřednictvím poradních rubrik časopisů, k nimž chovaly čtenářky dle otevřenosti svých dopisů důvěru a nacházely v nich porozumění.[205] Především redakce Rady žen a Vlasty nechávaly otisknout některé dopisy čtenářek a čtenářů často i komentářem či doporučením.

Poradní rubriky měly sloužit také jako návody „pro ženy od žen", jak vést domácnost a zvládat rodinné i pracovní povinnosti apod., a také měly zapojit široké skupiny žen do řešení problematiky druhé směny. Mnoho čtenářek vítalo zřizování kolektivních služeb a technický pokrok ve vybavení pro domácnost s nadšením. V některých otištěných dopisech je souhlasně replikována rétorika ženských organizací a politické agitace za osvobození žen z domácností a spoluúčast na budování republiky.[206] Ohlasy na zavádění veřejných služeb a mechanizaci domácností v časopisech ženských organizací nevycházely jen z dopisů čtenářek, ale zabývaly se jimi i některé články. Kriticky reflektoval způsoby řešení dvojího břemene žen například text *Kolektivisace domácnosti* v periodiku NFŽ. Autorka Julie Křivíková v něm dává podnět k diskuzi nad nedokonalým a cenově nedostupným způsobem racionalizace domácností.

---

[203] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus, sv. IV, Praha 2005, s. 97.

[204] Československá žena 3, 1947, č. 7, s. 11, *Muž a žena na rozcestí*. Srov. Československá žena 1, 1946, č. 5, s. 4. *Co uděláme pro naše hospodyně?*

[205] Rada žen 2, 1946, č. 25, s. 9, *„Milá Rado žen, děkuji Ti, že máš tolik porozumění pro nás ženy v povolání. Myslím, že hádám pravdu: jste asi u vás v redakci také postiženy dvojím povoláním, hospodyně, a ještě tím druhým…".*

[206] Např. Rada žen, 2, 1946, č. 1, s. 9, *Poradna denního života*, Srov. Rada žen 2, 1946, č. 28, s. 9, *Poradna denního* života. Vlasta 1, 1947, č. 2, s. 2, *Jak na to?.*

Služby a technické výdobytky jsou podle ní s nadšením vítány a převedení některých dosavadních úkolů žen na prádelny a jídelny vede k většímu respektu společnosti k práci hospodyň. V tehdejším stavu a provozu těchto zařízení však podle ní převažovaly finanční výdaje nad ulehčením práce a ušetřením času žen. Křivíková poukazovala na nedostačující hygienické standardy a otevírací dobu jeslí a mateřských škol: „*Pramálo nám také ulehčí, když děti mohou být ve školce jen od 9 do 11 a my musíme v půli dopoledne pro ně přijít.*“[207]

Stejná výtka zazněla i od jedné ze čtenářek Rady žen, která nemohla dávat své dítě do mateřské školy, protože ta otevírala až v době, kdy už musela být v práci. Své dítě tak musela nechávat u cizí rodiny na Moravě a pouze za ním dojíždět: „*Oč jednodušší by všechno bylo, kdybych své dítě mohla dát do školky v tu dobu, kdy bych to potřebovala* (…) *Takhle trpíme odloučením obě.*“[208] V případě mateřských škol a jeslí navíc přetrvávala skepse žen ohledně pozitivního přínosu kolektivní výchovy. Častým argumentem bylo pouto matky a dítěte, nebo že některé děti špatně snáší pobyt v cizím prostředí a kolektivu.[209]

Předmětem nespokojenosti žen byly velmi často jídelny a jimi nabízená kvalita i množství jídla. Jedna čtenářka psala do Rady žen, že závodní jídelna jí nešetří čas ani v přípravě oběda, jelikož se její manžel po čase vrátil zpět „*k domácímu krbu.*“[210] Vyskytla se dokonce obdobná kritika narušování tradičního způsobu rodinného života, podobně jako u mateřských škol či jeslí. Podle otištěného dopisu v Radě žen závodní jídelny berou rodinám společně strávený čas u oběda, tedy určitou společenskou a kulturní hodnotu společného stolování. Pisatelka navrhovala tedy jiné způsoby ušetření času, například formou výroby předpřipravených jídel a polotovarů.[211]

Výše citovaná Julie Křivíková ve svém článku kritizovala také fungování prádelen a správkáren, v nichž opravy oděvů stály skoro stejně jako koupě nových: „*Pokud žena mimo domácnost vydělá 1.500 Kčs a vydá 1.200 Kčs za praní a spravování prádla, čištění bytu, šití prádla a pletení na děti, nevyplatí se jí její zaměstnání.*“[212] Cenová náročnost služeb na rodinný rozpočet navíc často neodpovídala výši kvality a na ženy tak po příchodu domů mohlo čekat stejné množství úkonů jen s tím rozdílem, že nedokonalé

---

[207] Československá žena 2, 1946, č. 11, s. 10, *Kolektivisace domácnosti*.

[208] Rada žen 2, 1946, č. 24, s. 9. *Zaměstnaná žena a dítě*.

[209] Rada žen 2, 1946, č. 44, s. 9, *Co tomu říkáte? Dopis II.* Srov. Rada žen 2, 1946, č. 6, s. 9, *Dopis naší čtenářky.*

[210] Rada žen 2, 1946, č. 39, s. 9. *Poradna denního života*.

[211] Rada žen 2, 1946, č. 46, s. 9. Možnost nákupu předpřipravených jídel zmiňuje o několik let později pramen z fondu Městského výboru Československého svazu žen v Brně, kdy tuto službu měla zajišťovat některá střediska družstva Osvobozená domácnost. Archiv města Brna (AMB), f. R 91 Československý svaz žen – městský výbor, Brno, *Plán Organisačních středisek Osvobozené domácnosti*.

[212] Československá žena 2, 1946, č. 11, s. 10, *Kolektivisace domácnosti*.

služby je předtím stály nemalou část výplaty. Tato situace nahrávala spíše sílení přesvědčení o nezastupitelnosti žen v domácnostech, ovšem stejnou měrou byl posilována i představa o společensky aktivních a prospěšných ženách.

V praxi docházelo k problému, který už zmiňovaná poslankyně Hodinová-Spurná sice považovala za vyřešený,[213] ale zaměstnané ženy vzhledem k výše citovaným dopisům nikoliv – k dlouhodobému přetěžování pracujících žen. Rozšiřováním sítě sociálních zařízení navzdory se z řad žen ozývaly kritické hlasy, že nemají nikoho, kdo by jim ulehčil práci či večer pohlídal děti.[214] Odlišně se na situaci dívala jiná pisatelka do poradní rubriky Rady žen, která hlavní problém spatřovala ve špatné dělbě práce mezi členy domácnosti: *„Jsme skutečně tak nenahraditelné, jak si namlouváme?“*[215] Za přirozené považovala participaci mužů na chodu domácnosti a stejně tak i částečné zapojení dětí do úklidu, praní či vaření. Rodiny, v níž byla dělba práce mezi ženy a muže rozvrstvena rovnoměrněji, samozřejmě existovaly, ale šlo spíše o minoritní případy. Rovnocennější uspořádání v rodinách se pravděpodobně odvíjelo spíše od individuální výchovy a povahy konkrétních osob než od společenských nároků a dobově platných představ o rodině.[216]

Julie Křivíková ve svém textu navrhovala jako řešení trochu paradoxně ještě důslednější kolektivizaci – zakládání úklidových týmů, navýšení výroby polotovarů a konzerv a jejich dodávání do domácností, rozšíření kapacit jídelen, ale za výrazně nižší ceny a ve vyšší kvalitě.[217] Teprve vzpamatovávající se poválečné československé hospodářství ovšem nemohlo dostatečně rychle a kvalitně zajistit potřebnou kapacitu prádelen, jídelen, mateřských škol a jeslí. Realizace řešení druhé směny tak pracujícím ženám povinnosti neulehčovaly, spíše naopak.

Zakládání jeslí, mateřských škol a dalších institucí pro mládež nemohlo, jak zmiňuje Uhrová, zbavit matky odpovědnosti za výchovu dětí, která absencí snah o větší zapojení otců ulpívala stále na ženách.[218] K obdobným závěrům dochází i Musilová,

---

[213] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus, sv. IV, Praha 2005, s. 97.

[214] Rada žen 2, 1946, č. 2, s. 2, *Cesta k zrovnoprávnění žen*.

[215] Rada žen 2, 1946, č. 34, s. 9, *Poradna denního života*.

[216] Zkušenosti žen s domácností, manželstvím a dělením rolí v Československu zachytil v 90. letech kolektiv autorek v rozhovorech se ženami, které vyšly i knižně, viz Pavla FRÝDLOVÁ, *Všechny naše včerejšky: paměť žen I–II*, Praha 1998. Interaktivní formou mapuje každodenní životy „obyčejných“ žen projekt Paměť žen, který je dostupný online na: https://www.pametzen.cz (cit. 14. 5. 2024).

[217] Československá žena 2, 1946, č. 11, s. 10, *Kolektivisace domácnosti.*

[218] Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus, sv. IV, Praha 2005, s. 97.

podle níž se model přenesení domácích prací a péče na veřejné služby a ústavy sice snažil řešit dvojí zatížení žen, na druhou stranu ovšem nepřeklenul zažitý genderový stereotyp ženy jako přirozené matky a pečovatelky. Předkládaný model řešení zcela opomíjel ženy, které neměly děti, podobně jako možnost zapojit muže do starosti o potomstvo a domácnost.[219] Poměrně výstižně tuto situaci ilustruje článek v Československé ženě: *„Ať platí právo na práci nebo ne, jedna povinnost zůstává provdaným ženám vždycky: je to péče o domácnost a rodinu.“*[220]

Popisované postřehy a stížností v dopisech otištěných v časopisech tak ilustrují a na konkrétních příkladech dokládají výše zmiňovanou tezi, že otázka přetížení žen nebyla v období 1945–1948 řešena z perspektivy přeformulování celospolečenské dělby práce a rolí žen a mužů, ale pouze s cílem usnadnění úkolu, jenž byl nadále považován jako „přirozeně ženský“. Narativ vyplývající z prostudovaných pramenů, který vnímám jako velice silný, na jednu stranu přiznával nutnost zrovnoprávnit ženy a muže ve všech sférách společnosti, ale na stranu druhou se jeho realizace v praxi stále omezovala na určitou nezastupitelnost žen v domácí sféře a péči o rodinu. Pracujícím ženám a matkám se sice dostávalo uznání, že je třeba řešit jejich dvojí, někdy až trojí,[221] zatížení, ale speciální komise v ženských organizacích, odborech či na ministerstvech, jež za tímto účelem vznikly, stále hovořili jen o „pomoci“ pracujícím ženám. Z došlých dopisů do redakcí vyplývá, že se ženy musely v situacích, kdy technické vymoženosti byly v nedohlednu a služby se potýkaly s kapacitními limity, zařídit samy a spoléhat především na sebe či vlastní sociální kruhy příbuzných a přátel.[222]

Systém kolektivních zařízení v praxi tedy neřešil, ale spíše podporoval zažitou mentální i fyzickou odpovědnost žen za péči o rodinu. Jídelny, prádelny a mateřské školy zůstávaly navíc výhradně pracovní příležitostí pro ženy – patřily k tzv. feminizovaným oborům, jejichž problémovost spočívá ve snižující se lukrativnosti daných oborů v důsledku vysokého počtu zaměstnaných žen, a tím i ve finančním podhodnocení těchto zaměstnání, což bylo jednou z příčin udržování platové, ale i společenské nerovnosti mezi muži a ženami.

V letech 1945–1948 tedy v Československu vznikaly zárodky nového modelu ženské emancipace, který byl zformován na základě celospolečensky požadovaných celospolečenských změn. Podpořen byl silným politickým postavením KSČ a výrazně

---

[219] Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 344.

[220] Československá žena 1, 1946, č. 5, s. 4. *Co uděláme pro naše hospodyně?*

[221] Pokud je počítána zvlášť péče o děti a domácí práce. Barbara HAVELKOVÁ, *Tři stadia genderu v socialistickém právu*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015, s. 55.

[222] Rada žen 2, 1946, č. 32, s. 9, *Poradna denního života*.

se do něj výrazně otiskl vliv marxistického pojetí tzv. ženské otázky. V případě zrovnoprávnění žen byl kladen důraz především na jejich zapojení do pracovního procesu a ekonomické osamostatnění, což bylo podpořeno právní garancí mzdové rovnoprávnosti, přídavků na děti, rozšiřování sítě jeslí a mateřských škol. Natolik turbulentní změny ve mzdovém zrovnoprávnění a struktuře pracovní síly bylo podle Rákosníka možné uskutečnit jen se vzrůstem státní integrace do hospodářského života, ekonomického plánování a zásahů do osobních práv jednotlivců. Kolektivistický přístup, jenž je často mylně spojován až érou po komunistickém převzetí moci v roce 1948, byl kontinuálně rozvíjen už od roku 1945, kdy se zájmu celku na poválečné rekonstrukci podřizovaly zájmy individua.[223]

Nástup žen do zaměstnání byl ovšem diskutován v takovým mezích, aby nedošlo k jejich vyvázání z domácnosti a péče o potomstvo. Obecně byly představy o postavení žen v prvních poválečných letech v Československu dvojsečné. Na jednu stranu bylo organizacemi ženského hnutí i politiky a političkami proklamováno, že žena nesmí dále setrvávat doma a „mrhat svým potenciálem“ a schopností pracovat,[224] na druhou stranu zde byl ale stále silný narativ o ženách jako hospodyních, pečujících matkách a vychovatelkách nové generace, jejichž odpovědností a „přirozeným posláním“ zůstává chod jejich domácností.[225] Vzniknuvší problematika dvojího břemene, měla být odstraněna „zodborněním“ domácích prací jejich převedením na veřejné služby a výstavbou výchovných zařízení pro děti. Zakládání veřejně dostupných služeb tedy bylo odpovědí na potřebu uvolnit ženy pro pracovní trh, na ulehčení dosavadní „práce“ ženy v rodině, a na požadavky sílící ideologie marxismu-leninismu vyvést ženu z „otroctví“ soukromé sféry, které po roce 1948 výrazně nabraly na významu.

---

[223] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010, s. 218.

[224] Československo 2, 1946–1947, č. 2, s. 105, *Dvouletka ženské nezávislosti.* Srov. Tamtéž, s. 123, *Nové cesty péče o mládež*.

[225] Naše domácnost 1, 1945, č. 11, s. 143, *Ženina dějinná spoluodpovědnost*.

3 Postavení žen v počátcích socialistického státu

Procesy vedoucí k právnímu zrovnoprávnění žen i ke změně jejich společenského postavení v éře lidové demokracie nabraly po únorovém převratu 1948, kdy z politické krize vyšla komunistická strana jako monopolní držitelka moci, odlišný ideologický kurz. Dochází k politickému přeorientování výhradně na teorii marxismu-leninismu a na politiku Sovětského svazu coby ideálních vzorů. Také otázka zrovnoprávnění žen je nazírána výhradně optikou marxisticko-leninistické teorie, která, jak zmiňuji v předešlých kapitolách, figurovala v debatách o postavení žen v československé společnosti už dříve. Bylo by ovšem liché vnímat únorové události jako výrazný transformační mezník ve vnímání postavení a společenských rolí žen a v řešení problematiky druhé směny. Podle Jakuba Rákosníka se rodinná politika, do níž spadají témata ženské emancipace a druhé směny, za třetí republiky a v poúnorovém období vyznačuje zřetelnou kontinuitou a komunistický převrat roku 1948 v přístupu k otázkám rovnoprávnosti žen nepředstavuje natolik zásadní předěl.[226] Následující kapitola si klade za cíl analyzovat některé kontinuity v procesu zrovnoprávnění žen. Téma narovnání práv žen a mužů bylo předmětem debat poválečné politické reprezentace a organizací ženského hnutí a po státním převratu se stalo předmětem oficiální politiky. Kromě toho bude kapitola sledovat proměnu genderových rolí žen a vytváření obrazu „nové socialistické ženy“, a konečně i vývoj zaměstnanosti žen v letech 1948–1950, která souvisí s problematikou dvojího břemene.

Metaforicky bývá období druhé poloviny roku 1947 a počátku roku 1948 vykreslováno jako doba, kdy selhaly představy o Československu jako „mostu mezi Východem a Západem“ a jeho specifické „cestě k socialismu“. Světová i domácí eskalace politického soupeření se otiskla i do domácí politiky, ve které došlo k posunu od společného konsenzu k vybrání si „stran“,[227] organizace ženského hnutí nevyjímaje. V průběhu roku 1947, kdy se konflikt mezi světovými velmocemi vyostřoval, postupně rostl uvnitř ženských organizací také konflikt mezi členkami jednotlivých politických stran. Komunistické členky RČŽ po vzoru celé KSČ přeorientovaly politickou strategii na „zostřování třídního boje“ podle sovětského vzoru,[228] a postupně posilovaly svůj vliv v RČŽ, což utvářelo uvnitř organizace i v NFŽ (v níž bylo navíc třeba shody všech stran) patovou situaci, jež paralyzovala reálnou činnost ženských organizací. Situace

[226] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010, s. 337.

[227] Melissa FEINBERG, *Elusive Equality. Gender, Citizenship and the Limits of Democracy in Czechoslovakia 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006, s. 205.

[228] Květa JECHOVÁ, *Emancipace shora. Ženské organizace v českých zemích v druhé polovině 20. století*, Paměť a dějiny 7, 2013, č. 4, s. 6.

v ženském hnutí kopírovala politickou krizi prostupující Národní frontou, která se s rostoucí mocenskou převahou komunistů fakticky rozdvojila na strany podporující či nepodporující KSČ. Během roku 1947 začal v KSČ sílit radikální proud, který cílil na stvrzení výsadní mocenské pozice strany, k čemuž komunistické vedení velmi obratně a úspěšně využila vládní krizi v únoru 1948.

Převrat se během únorových dní nevyhnul ani ženskému hnutí. Předsedkyně RČŽ Milada Horáková chtěla navzdory politické krizi udržet status ženské organizace jako nadstranického nepolitického spolku.[229] Avšak po nátlaku komunistických členek RČŽ a odborů nakonec vstoupila RČŽ do Akčního výboru Národní fronty vytvořeného KSČ pro ovládnutí institucí, organizací a spolků, jenž se stal novým vedoucím orgánem RČŽ i NFŽ.[230] V podstatě ihned došlo k personální výměně, kdy byla do čela akčního výboru RČŽ stanovena komunistka Anežka Hodinová-Spurná a došlo k okamžitým čistkám.[231] Vyplývá tedy, že struktura ženského hnutí byla jednou z oblastí veřejné sféry, která po komunistickém převratu zásadně změnila svůj koncept fungování. Postoj státní moci k otázce zrovnoprávnění žen byl po roce 1948 založen na likvidaci suverenity dosavadního ženského hnutí a jeho zásadní transformaci,[232] což bylo podle Havelkové základním faktorem a podmínkou genderové politiky za socialismu, kdy stát přejímal agendu ženských organizací, což Hana Havelková nazývá jako proces „vyvlastnění".[233] Během několika dní se tak proměnila personální, strukturální i obsahová podoba RČŽ, která měla coby největší ženská organizace pod sebou mnoho dalších menších spolků. V tomto spatřuje Jechová hlavní sílu a mocenský potenciál RČŽ, a tím i v očích KSČ její nezanedbatelnost pro posílení komunistické autority.[234] Období po únorovém převratu se v atmosféře postupné konsolidace komunistického monopolu vyznačovalo hledáním podoby, v jaké bude obnovena jednotná ženská

---

[229] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír. Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011, s. 150.

[230] NFŽ ovšem prakticky přestala fungoval ještě před únorovým převratem. Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK, Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008, s. 84.

[231] Melissa FEINBERG, *Elusive Equality. Gender, Citizenship and the Limits of Democracy in Czechoslovakia 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006, s. 210.

[232] Denisa NEČASOVÁ, *Organizace žen v letech 1948–1989 v historické perspektivě*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OAES–INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 201.

[233] Hana HAVELKOVÁ, *(De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OAES–INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 137.

[234] Květa JECHOVÁ, *Emancipace shora. Ženské organizace v českých zemích v druhé polovině 20. století*, Paměť a dějiny 7, 2013, č. 4, s. 7.

organizace.[235] Počáteční zmatky kolem nové struktury a charakteru vyústily v podobu jednotné masové organizace osvětově-výchovného charakteru, jež byla podřízena ministerstvu informací,[236] a stala se tak jednou ze státních institucí a také jedinou tuzemskou ženskou organizací fungující nově pod názvem Rada žen (RŽ).[237]

Oficiální rétorika Rady žen pracovala s obrazem nové „očištěné" organizace žen a jasně se distancovala od své předchůdkyně, jež byla vykreslována jako spolek „reakčních" a konzervativních sil, s nimiž se komunistky během převratu „vypořádaly" a stranu očistily.[238] Ačkoliv v politické rovině došlo k jasnému odmítnutí návaznosti na tradice ženského hnutí v českých zemích, v náplni pracovní činnosti týkající se zaměstnanosti žen a řešení dvojího břemene byla návaznost na předchozí činnost více než patrná. Například v důrazu na rovnoprávnost žen, mobilizaci žen do zaměstnání, zájmu o růst služeb sociálního charakteru (mateřské školy, jesle, jídelny), ovšem ve zcela odlišném ideovém duchu, což podle Nečasové kontinuitu s činností RČŽ relativizuje.[239] Ve středu zájmu Rady žen se kromě již zmíněných ocitly nové cíle výchovy žen v péči o děti, kulturně-politické osvěty žen,[240] obrany před „nepřátelskými živly" a práce na trvalém udržení světového míru.[241] Ve fungování RŽ se odrážel charakter politické osvětově-výchovné státní instituce, jež Nečasová klasifikuje jako primární sledování politických a ideologických cílů KSČ, na které se až sekundárně nabalovala genderová agenda.[242]

---

[235] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011, s. 160.

[236] Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK, Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008, s. 85.

[237] Nečasová uvádí, že navzdory změně názvu jsou v dobových časopisech i archivních pramenech mnohdy názvy RČŽ a RŽ zaměňovány. Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír*, Brno 2011, s. 165.

[238] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 183, *Zápis z porady ÚKŽ 4. 11. 1948 – Kritika a sebekritika oddělení*.

[239] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír*, Brno 2011, s. 197.

[240] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 72, *Zápis ze schůze užší UKŽ 7. dubna 1948.*

[241] NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Návrh stanov Rady žen*.

[242] Denisa NEČASOVÁ, *Organizace žen v letech 1948–1989 v historické perspektivě*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 169–170.

3.1 (Dis)kontinuita právního a společenského postavení žen

Období po únorovém převratu bývá tradičně chápáno v souvislostech razantních společenských změn jako počátek „totality". Užívání slov „konce a počátku" navádí k tomu chápat politickou krizi roku 1948, z níž vítězně vzešla KSČ, jako mezník oddělující jedno období od druhého. V mnoha aspektech nepochybně tato událost charakteristiky rozdělujícího zlomu naplňuje. Právě v bádání o postavení žen, genderových vztazích a jevu dvojího břemene takové nahlížení ovšem zahlazuje některé kontinuity a zabraňuje vnímat plasticitu dané doby. Jestliže se předcházející období, jak definuje Havelková, vyznačovalo postupným formálním zrovnoprávňováním žen a jejich zvyšující se ochranou v pracovních vztazích, tak po roce 1948 byly tyto tendence rozvíjeny i nadále s tím, že rovnoprávnost mužů a žen byla nově pojata za politický cíl.[243] Význam, který byl přikládán (vy)řešení ženské otázky, vycházel v období socialistické přestavby společnosti z marxistických teorií, v nichž byla ženská otázka součástí otázky sociální a dělnické.[244]

V mnoha ohledech komunistická strana navazovala či dokončovala návrhy zrovnoprávňujících zákonů navrhovaných už v období třetí republiky, paradoxně mnohdy iniciované zástupkyněmi RČŽ, které později režim zavrhl. Znakem zkoumaných let 1948–1950 je tedy právní dotažení a uzákonění návrhů, o nichž předúnorová politická reprezentace diskutovala. V proslovech ministrů po roce 1948 se kontinuita s předúnorovým obdobím nezavrhovala úplně. Rok 1945 a Košický vládní program byly často interpretovány jako počátek ustanovení lidově demokratického režimu a jako „přechodové období" mezi starým kapitalistickým a novým socialistickým státním zřízením.[245]

Zásadním momentem v rovině společenského postavení žen v nových politických podmínkách bylo přijetí nové ústavy v květnu 1948,[246] která právně zakotvila rovné postavení mužů a žen v rodině i ve společnosti a také stejný přístup ke vzdělání a ke všem povoláním, úřadům a hodnostem.[247] Ústava z roku 1948 představovala důležitou změnu pro postavení rodiny, která byla spolu s manželstvím a mateřstvím vzata pod ochranu státu a o níž měl stát pečovat tak, „aby rodina byla zdravou

---

[243] Barbara HAVELKOVÁ, *Tři stadia genderu v socialistickém právu*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 48.

[244] Karl MARX – Friedrich ENGELS – Vladimir I. LENIN, *K ženské otázce*, Praha 1973, s. 219.

[245] Vlasta 2, 1948, č. 26, s. 2, *Státní péče osvětová a žena*.

[246] Přípravy nové ústavy probíhaly ale už od roku 1946 za spolupráce všech tehdejších stran Národní fronty.

[247] § 1, odst. 2, zk. č. 150/1948 Sb. Ústava ČSR. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150# (cit. 5. 6. 2024).

základnou rozvoje národa."[248] V rovině pracovních podmínek Ústava deklarovala, že mají všichni občané právo na práci, jež je zaručováno řízenou organizací práce státem podle plánovaného hospodářství, [249] dále mají nárok na spravedlivou mzdu za stejnou práci pro muže i ženy,[250] což potvrdilo zásady, které byly přijaty už Košickým vládním programem v roce 1945. Mezi další sociální práva občanů bylo zařazeno právo na odpočinek po práci vymezený zákonnou úpravou pracovní doby a placenou dovolenou na zotavenou.[251] Při pracovní nezpůsobilosti bylo prostřednictvím národního pojištění zajištěno zaopatření při pracovní nezpůsobilosti.[252]

Ústava byla, co se týče pracovních podmínek, ochranářská směrem k ženám v době těhotenství, mateřství a při výchově dětí, kdy jim přiznávala péči v sociální a zdravotnické oblasti, například zvláštní úpravou pracovních podmínek[253] nebo nárokem na zvláštní péči „na zajištění svého plného tělesného a duševního rozvoje."[254] Ústava z května 1948 tak navázala na zrovnoprávňující proces iniciovaný ženským hnutím i stranami Národní fronty po skončení války. V praktické rovině ovšem Ústava nepočítala v oblasti rovného postavení, mzdy a příležitostí se soudní institucí, jež by mohla dodržování těchto práv kontrolovat, čímž byla značně oslabena jejich vymahatelnost.[255] Uzákonění rovného postavení žen a mužů ovšem nemohlo zaručit odstranění nerovností v praxi

Pro postavení žen znamenal další významný krok vpřed rodinný zákon z roku 1949,[256] který zrušil některé doposud platící zákony týkající se postavení a úloh členů rodiny. Nově byl odstraněn institut hlavy rodiny, podle něhož muž vedl domácnost,

---

[248] § 10, odst. 2 Ústavy ČSR 1948. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150# (cit. 5. 6. 2024).

[249] § 26, odst. 1 a 2 Ústavy ČSR 1948. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150# (cit. 5. 6. 2024).

[250] § 27, odst. 1 Ústavy ČSR 1948. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150# (cit. 5. 6. 2024).

[251] § 28 Ústavy ČSR 1948. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150#f3215023 (cit. 8. 6. 2024).

[252] Článek III, odst. 3 Ústavy ČSR 1948. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150#cl3 (cit. 8. 6. 2024).

[253] § 26, odst. 3 Ústavy ČSR 1948. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150#f3215023 (cit 8. 6. 2024).

[254] § 29, odst. 2 Ústavy ČSR 1948. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150#f3215023 (cit. 8. 6. 2024).

[255] Barbara HAVELKOVÁ, *Genderová rovnost v období socialismu*, in: Michal BOBEK – Pavel MOLEK – Vojtěch ŠIMÍČEK (eds.), Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví, Brno 2009, s. 188.

[256] Zk. č. 265/1949 Sb. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-265 (cit. 10. 6. 2024).

manželé si byli rovni a společně měli také rozhodovat o věcech rodiny.[257] Nadále už nebyly definovány dřívější rozdíly v rodinných rolích, kdy byl muž odpovědný za péči o výživu potomstva a žena za jejich tělesnou výchovu a zdraví. Zákon stanovoval stejný podíl obou rodičů na výživě a výchově dítěte.[258] Zrušena byla také dosavadní povinnost, týkající se žen, o souhlasu manžela k výkonu či změně povolání[259] a nový zákon také narovnal ekonomické vztahy mezi manželi zavedením společného majetkového jmění.[260] Znění Ústavy a nového rodinného zákona z konce 40. let garantovalo ženám de iure rovnoprávnost v přístupu na pracovní trh, ke vzdělání a do politiky a v rámci rodiny i manželství větší osobní a majetkovou svobodu. Tyto výdobytky hodnotí Havelková jako nejdůležitější v oblasti postavení žen 50. let.[261] Je ale důležité zdůraznit, že tyto ve své době progresivní změny byly komunistickou mocí prezentovány jako zásluha jejich politiky a vítezství nového režimu, ovšem na řadě zrovnoprávňujících zákonů, které se staly součástí květnové ústavy, pracovala RČŽ už před rokem 1948.[262] Z výše uvedených informací tedy vyplývá, že záruky pracovních možností, rovné mzdy a lepšího přístupu žen ke vzdělání a vyšší kvalifikaci byly v právní rovině dědictvím politického konsenzu stran Národní fronty a ženského hnutí v počátcích lidové demokracie v Československu, na který komunistická strana navázala.

Podle Sharon Wolchik byla však ženská otázka ze strany socialistického státu, byť se její modely a důraz na ni měnily v čase, vždy podřizovaná vyšším cílům a nebyla předmětem zájmu jako taková.[263] Na podobném principu hodnotí vztah vládnoucích elit k ženské otázce Alena Heitlinger. Podle ní bývala především zpočátku 50. let

---

[257] § 15 a 16 zk. č. 265/1949 Sb. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-265 (cit. 10. 6. 2024).

[258] § 39, odst. 1 zk. č. 265/1949 Sb. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-265 (cit. 10. 6. 2024).

[259] § 16, odst. 2 zk. č. 265/1949 Sb. *„K výkonu povolání a ke změně místa zaměstnání nepotřebuje žádný z manželů souhlasu manžela druhého."* Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-265 (cit. 10. 6. 2024).

[260] Barbara HAVELKOVÁ, *Tři stadia genderu v socialistickém právu*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 49.

[261] Tamtéž, s. 53.

[262] Marie ČERNÁ, *Women under socialism: what degree of emancipation?*, Cahiers du CEFRES No. 30, Le communisme à partir des sociétés - Communism from the viewpoint of societies, Muriel BLAIVE (ed.), 2006. Dostupné na: https://shs.hal.science/halshs-01160412 (cit. 11. 6. 2024).

[263] Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?*, Studies in Comparative Communism, Vol. 14, 1981, No. 2/3, s. 142.

deklarovaná rovnost a právní ochrana žen často zveličována a sloužila komunistické moci jako zástěrka různých nedostatků, s nimiž se strana nemohla či nechtěla vypořádat.[264]

Nejviditelněji toto tvrzení dokládá mobilizace žen jako pracovní síly, kde jako onen vyšší cíl figurovalo splnění pětiletého hospodářského plánu. Stejnou účelnost změny postavení žen můžeme sledovat v poválečných letech, kdy byla rovnoprávnost a finanční samostatnost žen provázána celospolečenskou potřebou obnovit hospodářský vývoj státu a politika směrem k ženám byla vedena v rétorice potřeb splnění plánu dvouletého.

Podobně jako byla v poválečném období v obecném diskurzu požadována nutnost změny genderové role žen, byla tato změna požadována i v rodícím se socialistickém zřízení. Proměna tradiční identifikace dělby práce s pohlavím si s proniknutím žen na pracovní trh mimo domácnost žádala také částečný návrat mužů do sféry rodiny. Transformace genderových rolí však nefungovalo oboustranně. Například v otázce pracovních příležitostí, kdy byly ženy zařazovány do profesí chápaných jako „tradičně mužských".[265] Jak bylo zmíněno, těmito kroky byl primárně sledován přesun mužských pracovních sil a jejich nahrazení ženami a podle ÚKŽ měla i přítomnost žen v těchto profesích motivovat muže k lepším výkonům.[266]

Stejný trend ale nelze zaznamenat u opačného pohlaví. Ve veřejném diskurzu nebyla, jak uvádí Nečasová, proklamována možnost, že by muži vykonávali povolání například v mateřských školách, prádelnách či v pomocných pečovatelských profesích.[267] Poúnorový přístup komunistických garnitur k emancipaci žen prostřednictvím zapojení do práce se vyznačovala určitým mechanickým chápáním rovnosti ve smyslu stejnosti. Wagnerová tuto mechaničnost popisuje jako „zmužšťování" žen, kdy byla nová identita žen hledána v mužských vzorech.[268]

Ačkoliv byl socialismus stranickými organizacemi propagován jako systém, který ženám umožnil jako jediný plnou rovnoprávnost nejen v zákoně, ale i v každodenním životě,[269] odborné zkoumání tohoto období nahrává tomu, že proces zrovnoprávnění československých žen v prvních poválečných letech a v ukotvujícím se socialistickém zřízení byl v právní rovině o pár kroků napřed oproti praktickému ukotvení

---

[264] Alena HEITLINGER, *Women and State Socialism. Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia,* McGill-Queen's University Press 1979, s. 137.

[265] Například na žádost MSP mělo být více žen zařazováno do práce ve stavebnictví. NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 90, *Zápis ze schůze užší ÚKŽ KSČ ze dne 2. září 1948.*

[266] Tamtéž, f. 90. *„Získáme-li ženy do stavebnictví, zvýšil by se tím výkon, protože muži se nebudou chtít nechat zahanbit."*

[267] Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956,* Brno 2018, s. 143–144.

[268] Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu*, Praha 2017, s. 110.

[269] *Co dal socialismus ženám. Jak ženy přispívají k rozvoji socialistické společnosti*, Praha 1975, s. 5.

ve společnosti.[270] Právě ve vztahu „deklarovaného" a „praktikovaného" spatřuji problém skutečné genderové rovnosti konce 40. a v průběhu 50. let, která se navíc střetávala s požadavky ideologie a praxe. Jak výstižně popisuje Wagnerová, rychlá přeměna představ o ženině postavení, jež se udála v prvních pěti poválečných letech, se nemohla příliš zakořenit, a přes nový ideologický nános společenského vnímaní žen po roce 1948 tak stále prosvítaly staré tradiční představy ženy v domácnosti a matky.[271]

Nelze ale popřít to, že se komunistická vláda snažila přeformulovat a modernizovat status žen, rovnost pohlaví a dosáhnout formální rovnosti v rodinných vztazích. Důraznější zásahy státu v oblasti rodinného práva, k nimž docházelo v 50. letech, tak dle Havelkové cíleně oslabovaly některé genderově konzervativní praktiky a tradiční rozložení vztahů v rodinách.[272] Tento model byl státem, jak uvádí Wagnerová tedy potlačován, ale nikoliv potlačen.[273] Ačkoliv totiž socialistický stát jasně formuloval potřebu transformovat podobu genderových rolí a vztahů, neodklonil se v praxi od konzervativního vnímání maskulinity a feminity,[274] což opakovaně ukazovala pracovní i rodinná každodennost i předkládané ideální obrazy ženy v socialistické společnosti.

Pro konec 40. a počátek 50. let odborná literatura většinově uvádí, že snahy o právní narovnání statusu žen nabývaly podobu emancipační, revoluční a aktivistickou.[275] Právě v tomto období měl podle Havelkové aktivistická poloha angažovanosti státu v soukromé sféře z genderového hlediska pozitivní vliv na charakter společenských vztahů.[276] Mnoho odborných prací srovnatelně uvádí, že po komunistickém převratu panovaly v Československu příznivé podmínky pro zrovnoprávnění žen, ale

---

[270] Např. Barbara HAVELKOVÁ, *Tři stadia genderu v socialistickém právu*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 74–75. Srov. Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?*, Studies in Comparative Communism, Vol. 14, 1981, No. 2/3, s. 132.

[271] Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu*, Praha 2017, s. 33.

[272] Barbara HAVELKOVÁ, *Tři stadia genderu v socialistickém právu*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 51–52.

[273] Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu*, Praha 2017, s. 33.

[274] Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018, s. 132.

[275] Zatímco pozdní socialismus 70. a 80. let hodnotí jako období konzervativního obratu směrem ke stabilitě a rodině. Barbara HAVELKOVÁ, *Tři stadia genderu v socialistickém právu*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 46.

[276] Tamtéž, s. 52.

rozchází se v názorech, zda shora řízená emancipace žen za socialismu dostála svému potenciálu.[277]

Hodnocení postavení žen, která přinesla řada sociologických studií československých sociologů a socioložek v 60. a 70. letech, důvody rovnoprávného postavení československých žen spatřovala ve vysoké míře zaměstnanosti, rostoucím vzdělání a kvalifikaci a ve velkorysé právní a sociální ochraně.[278] K období 50. let sevšak vyjadřovali často kriticky, například socioložka Libuše Háková hodnotí řešení ženské otázky jako slepé následování teorie bez zohlednění problémů, které přinesla praxe.[279]

3.2 Nová socialistická žena

Kontinuitu proměny společenského statusu žen, kterou jsem popsala v předcházejících kapitolách, můžeme sledovat i po únorovém převratu. Jak jsem nastínila v předchozích kapitolách, období po konci války bylo v Československu charakterizováno důrazem na zapojení žen do veřejné sféry práce, jejich aktivitu v oblasti politiky a veřejného dění a neposledně byla akcentována také mateřská úloha žen, v níž byla spatřována cesta k růstu populace a díky „správné" výchově k postupné obnově národní identity narušené německou okupací. Po komunistickém převratu můžeme sledovat kontinuální pokračování některých společenských představ o ženách, ale už v odlišných ideologických, ekonomických, sociálních a kulturních kulisách.

Nový politický směr byl nastaven na cestu socialismu a součástí tohoto transformačního období byly také měnící se představy o obrazu nového socialistického člověka,[280] tedy i nová podoba společenského statusu žen. Ministr informací Václav Kopecký v červnu 1948 na valné schůzi RŽ vytyčil, že „*musíme vytvořit nový ženský ideál* (…) *vedle ženy hospodyně, ženu průmyslovou pracovnici, ženu budovatelku, ženu tvořitelku* (…) *spolutvořitelku šťastné a krásné socialistické budoucnosti naší republiky.*"[281] Identita nové socialistické ženy byla konstruována na zrovnoprávnění ženy podle vize

[277] Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 126. Srov. Jarmila L. A. HORNA, *Current Literature on the Position and Roles of Women in Czechoslovakia*, Canadian Slavonic Papers, Vol. 20, 1978, No. 1, s. 79.

[278] Jarmila L. A. HORNA, *Current Literature on the Position and Roles of Women in Czechoslovakia*, Canadian Slavonic Papers, Vol. 20, 1978, No. 1, s. 79.

[279] Libuše HÁKOVÁ, *Ženy v sociální struktuře naší společnosti*, in: Pavel MACHONIN, Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, s. 548.

[280] Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018, s. 11.

[281] Vlasta 2, 1948, č. 26, s. 2, *Státní péče osvětová a žena*.

marxismu-leninismu, jež se zakládala na účasti žen ve veřejné a ekonomicky produktivní sféře společnosti.[282]

Hana Havelková si ale všímá, že razantní proměna statusu žen, který odpovídá přelomu 40. a 50. let, nelze připisovat jen teoretickým požadavkům marxistické ideologie.[283] Program komunistické ideologie na zrovnoprávnění žen se dle jejích slov příliš nelišil od požadavků, které již předtím formulovaly prvorepublikové strany, především národní socialisté v čele s Františkou Plamínkovou a Miladou Horákovou jako hlavními aktérkami meziválečného ženského hnutí. Genderová politika v socialistickém Československu tedy navazovala na představy před i poválečných svébytných ženských organizacích, kterým vládnoucí strana sama po února 1948 vzala jejich samosprávný status. Rozdíl mezi těmito dvěma obdobími můžeme spatřovat v prosazování těchto požadavků, které se v podmínkách socialistického zřízení propsaly do právních základů státu rychlejším a dynamičtějším způsobem oproti předchozímu demokratickému období.

Představitelé proudu marxismu-leninismu, jimiž se komunistická strana zaštiťovala (nejen) v případě ženské otázky, se ale ve své době podle Nečasové revolučním feministickým myšlením nevyznačovali.[284] Důraz, který teoretici komunismu Marx, Engels či Lenin kladli na revizi společenského postavení žen, vycházel spíše z tendence ideově konkurovat „buržoaznímu" ženskému hnutí, které se zformovalo z měšťanských vrstev již dříve, a z motivace získat zájem ženské části populace, což mohlo pomoct v počátcích budování socialismu.[285]

Stejně jako v období před únorovým převratem, se i po něm některé od žen očekávané úlohy vzájemně překrývaly a vyznačovaly se vnitřní konfliktností.[286] Tento rozpor se odvíjel primárně od přetrvávajících konstruktů maskulinity a feminity ve veřejné i rodinné sféře, jež stály v každodenním protikladu právně deklarované rovnoprávnosti. Ačkoliv se objevovaly novinové články informující o nové době, kdy ženy a muži pracují a oba se podílí na chodu domácnosti, matkám nepomáhají jen dcery, ale i synové,[287] praktický dopad těchto článků situaci příliš neměnil a obraz ženy a „její" práce v domácnosti přetrvával. Rozpor existoval i mezi profesní rolí žen, kterou hrály

---

[282] Friedrich ENGELS, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a* státu, Praha 1950, s. 78. Dostupné na: https://ndk.cz/uuid/uuid:a7ec21e0-ed00-11e3-adbd-5ef3fc9bb22f (cit. 30. 6. 2024). Srov. Vladimir I. LENIN, *Spisy, Sv. 30, září 1919–duben 1920*, Praha 1955, s. 35. Dostupné na: https://ndk.cz/uuid/uuid:e9d73120-5cbc-11e6-8e4e-005056827e51 (cit. 30. 6. 2024).

[283] Hana HAVELKOVÁ, *(De)centralizační genderová politika: Role Státní populační komise*, in: Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 135.

[284] Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018, s. 128–129.

[285] Tamtéž, s. 128–129.

[286] Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018, s. 127.

[287] Např. Vlasta 4, 1950, č. 10, s. 11, *Dopisy čtenářek*. Srov. Vlasta 4, 1950, č. 10, s. 9, *Haló, maminko*.

ve veřejné sféře, a jejich rolí biologickou, jež na sebe vázala péči o rodinu a domácnost, která z ní nikdy nebyla odňata.[288] Podobně situaci žen popisuje Wolchik, kdy v úvahách politických elit měla ženám vedle nových rolí v ekonomické a politické sféře zůstat také jejich tradiční role v domácnosti.[289] Ideálním archetypem socialistické ženy tedy byla pracovnice, matka a občanka v jedné osobě, která dokázala skloubit všechny tři role.

Paradoxně k výše zmíněnému, bylo důležitým pojmem ve slovníku poúnorové rétoriky „osvobození" žen. Osvobození a emancipaci ženy socialismus směřoval do veřejné sféry společnosti, kam se měla aktivita žen přesunout ze sféry soukromé. Předkládaný ideál doby opouštěl individualistické prostředí bytů a rodinného kruhu a naopak kolektivně „vycházel do ulic" a obracel se ke společnému trávení pracovního a volného času, přičemž toto schéma se vztahovalo jak na ženy, tak na muže, na společnost jako celek.

Kontinuálním „typem" ženy, který je zaznamenatelný po celé zkoumané období 1945–1950, byl obraz angažované občanky v zaměstnání i politice.[290] Tento model byl vyzdvihován již v prvních poválečných letech, kdy výzvy ke spoluúčasti žen na obnově nové republiky, ať už nástupem do zaměstnání či participací v politické sféře, všudypřítomně hlásaly organizace ženského hnutí, všechny strany Národní fronty a neposledně periodika určená ženám.

Obraz aktivní občanky ukotvující se ve státním socialistickém zřízení byl významný jednak z hlediska teorie, jež nesnesla „zahálku majetných tříd",[291] a jednak z důvodu ekonomické nutnosti mobilizovat ženy do práce, což mělo zajistit růst hospodářské úrovně a plnění pětiletého plánu, podobně jako v případě plánu dvouletého. Žena-pracovnice byla asi nejviditelnějším symbolem socialistického člověka, včetně tendence zařazovat ženy do tradičně mužských profesí.[292] Traktoristka, inženýrka či zednice se stala hrdinkou plakátů a ženských periodik.[293] Podobně jako v jiných případech sloužilo zařazování žen do těchto profesí hlavně „vyššímu cíli" plnění plánů řízené ekonomiky, méně již redefinici tradičního genderového dělení profesí.

---

[288] Marie ČERNÁ, *Women under socialism: what degree of emancipation?*, Cahiers du CEFRES, No 30, 2006. Dostupné na: https://shs.hal.science/halshs-01160412 (cit. 6. 6. 2024).

[289] Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?*, Studies in Comparative Communism, Vol. 14, 1981, No. 2/3, s. 130.

[290] Po roce 1948 byla tato žádoucí angažovanost v politice provázána na všech správních úrovních už jen s KSČ, která zaštiťovala také fungování všech oficiálních spolkových aktivit.

[291] Barbara HAVELKOVÁ, *Tři stadia genderu v socialistickém právu*, in: Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989, Praha 2015, s. 54.

[292] Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018, s. 143.

[293] Např. Vlasta 2, 1948, č. 11, s. 9, *Žena na místě muže.*

Naplňovalo jak době poplatné vize o kolektivním způsobu života, tak požadavky marxisticko-leninské teorie o participaci žen na politickém rozhodování, aby byla dosažena jejich rovnoprávnost v praxi.[294]

Dalším výrazným prvkem konstrukce socialistické ženy bylo mateřství. Žena jako matka figurovala v socialistickém pojetí jako uvědomělá vychovatelka, pro kterou je mateřství radostnou povinností. Zachováno zůstalo i tradiční vnímání matky jako vychovatelky nové generace, která zajistí pokračování socialistické budoucnosti.[295] Jestliže v poválečné éře v Československu narůstal trend předškolních zařízení, jež uvolní ženy pro zaměstnání, po roce 1948 na sebe tato potřeba navazuje navíc ideologický narativ o kolektivním způsobu života zahrnující i sféru výchovy. Myšlenka řešení domácích prací a péče o děti kolektivním způsobem, kterou poprvé formulovaly filozofové socialismu a komunismu ve 2. polovině 19. století, nabrala na aktuálnosti po první světové válce, kdy otázka skloubení péče o děti a domácnost s prací v továrně, službách či na poli přestala být okrajovým problémem dělnic a začala se týkat stále vyššího počtu žen.[296] Význam individuální výchovy byla od konce 40. let stále intenzivněji upozaďována ve prospěch státních jeslí a mateřských škol. Tento trend souvisel s potřebou zařadit ženy z domácností do ekonomicky aktivní sféry, což můžeme v Československu sledovat už před rokem 1948, a v souvislosti s cíleným oslabováním rodiny, což zahrnovalo i rozvolňování vztahů mezi rodiči a dětmi.[297] Stupňující se tlak v 50. letech na zařazení i velmi malých dětí do výchovných institucí tak korespondoval s ideologickými požadavky o kolektivní výchově, kterou řídí stát.[298]

Obraz matky ovšem nevytrhával ženu z rodinné sféry doslovně, což ilustruje vnitřní dichotomii představ, které měla žena naplňovat, ale pouze měnil perspektivu jejího postavení v rámci rodiny. Jak správně poznamenává Wagnerová, zaměstnaná žena stála oproti ženě v domácnosti ve středu rodiny v jiném smyslu – nikoliv jen svou pouhou přítomností, ale skrze váhu úkolů, které splňuje.[299] Vedle role mateřské zahrnovala mozaika obrazu socialistické ženy také roli manželky a hospodyně, byť tyto dvě

---

[294] Karel MARX – Friedrich ENGELS – Vladimir I. LENIN, *Žena a spoločnosť*, ed. Jirka Vašinová, Praha 1973, s. 113.

[295] Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018, s., 154. Srov. Vlasta 2, 1948, č. 19, s. 2, *Co dává nová ústava ženám.*

[296] Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017, s. 63–64.

[297] Dana HAMPLOVÁ, *Stručné poznámky o ideových přístupech k rodině v období socialismu*, Cahiers du CEFRES, No 22, 2010. Dostupné na: https://www.cefres.cz/IMG/pdf/hamplova_2001_ideove_pristupy_rodina_socialismus.pdf (cit. 13. 6. 2024).

[298] Alena HEITLINGER, *Women and State Socialism. Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia,* McGill-Queen's University Press 1979, s. 168–169.

[299] Alena WAGNEORVÁ, *Žena za socialismu*, Praha 2017, s. 102.

roviny byly asi nejméně výrazné a byly komunikovány v klasickém kontrastu starého a nového uspořádání, z něhož nová socialistická společnost vycházela jako ta otevřenější a nabízející ženám svobodnější pozici v rodině.

Transformace tradiční identifikace dělby práce s pohlavím do uspořádání zdůrazňujícího rovnoprávnost přirozeně směřuje k tomu, že s proniknutím vyššího počtu žen do ekonomicky aktivní sféry společnosti dojde také k částečnému přesunu mužů do soukromé sféry domácností.[300] Stejně jako v období třetí republiky ale ve veřejném prostoru diskuze o praktické změně role mužů v rodině a jejich participaci na výchově potomstva chyběla, byť po právní stránce se postavení mužů v rodině proměnilo.[301]

Od žen tedy bylo očekáváno, že vedle svých nových rolí v ekonomické a politické sféře, neopustí ani své dosavadní „působiště" v domácnosti. Dle dobových časopisů i politických proklamací tak ideál ženy ve zkoumaném období 1945–1950 naplňovaly ženy, které dokázaly skloubit všechny tři role.[302] Po roce 1948 nastává změna v narativu, který nabral cílevědomější ideologický směr a ve snaze vymezit se vůči předešlému období byl ideál ženy zvládající tři role interpretován také jako úkol socialistického státu.[303] Podstata však zůstávala stejná. Dobrou ilustrací všech rolí a zájmů „nové ženy" je plán úkolů Rady žen, jež měla dohlížet na uplatnění rovnoprávnosti žen na všech úsecích politického, hospodářského a kulturního života, mobilizovat ženy k budovatelskému úsilí na výstavbě státu, dbát o kulturně politickou výchovu žen, edukovat ženy ve výchově a v péči o dítě a konečně „bojovat za mír".[304] Všechny tyto vyjmenované aspekty, na jejichž propagaci a aplikaci se Rada žen podílela velkou měrou, utvářely novou socialistickou ženu, jejíž přední vlastností měla být především aktivita – doma, v práci i v politické sféře.[305]

---

[300] Tamtéž, s. 102.

[301] § 15 a 16 zk. č. 265/1949 Sb. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-265 (cit. 15. 6. 2024).

[302] Srov. Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?*, Studies in Comparative Communism, Vol. 14, 1981, No. 2/3, s. 130.

[303] Jaroslava BAUEROVÁ, *Informace o celostátní konferenci pořádané k Mezinárodnímu roku ženy „Co dal socialismus ženám a jak ženy přispívají k rozvoji socialistické společnosti"*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 104.

[304] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 72, *Zápis ze schůze užší komise žen ze dne 7. dubna 1948*.

[305] Např. Vlasta 1949, č. 14, s. 2, *Nový typ československé ženy.* Srov. Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?*, Studies in Comparative Communism, Vol. 14, 1981, No. 2/3, s. 130.

3.3 Mobilizace pracovních sil

Prvotní požadavek marxistické ale i liberální teorie na „osvobození" žen prostřednictvím jejich ekonomické aktivity se v realitě poválečného Československa stal životní otázkou úspěšného hospodářského vývoje a po státním převratu i klíčem k socialistické industrializaci celé společnosti. Ačkoliv Marx, Engels či Lenin nazírali zaměstnanost žen jako důležitý, ale nikoliv jediný aspekt zrovnoprávnění, pod tlakem hospodářského růstu se v Československu po roce 1948 zaměstnanost žen stala emancipací samotnou, přičemž význam „osvobození" žen byl dle Wagnerové degradován na „uvolnění" ženské pracovní síly pro plnění hospodářských plánů.[306] Podobně situaci nazírá Wolchik, tedy že politické elity hovořící o potřebě emancipace žen a změně jejich společenské role nejvíce úsilí věnovaly proměně ekonomické role žen.[307]

Nejen právo žen na práci, ale také pracovní povinnost, kterou ukotvila Ústava z května 1948,[308] navazovala tato ústava na vyhlášení pracovní povinnosti prezidentským dekretem č. 88/1945 Sb. Z předpisů o mobilizaci pracovních sil schválených v květnu 1947 v rámci dvouletého plánu,[309] byla v březnu následujícího roku[310] vyjmuta opatření týkající se úpravy pracovní doby zaměstnaných žen. Zároveň byla nadále opomenuta, navzdory požadavkům organizací žen, možnost půldenních pracovních úvazků.[311]

Po celé sledované pětileté období se ve všeobecném důrazu na zaměstnanost žen shodně vyskytoval prvek budování státu – v poválečné éře na rekonstrukci válkou oslabené republiky a po roce 1948 na budování socialistické budoucnosti. V nové poúnorové politické situaci nabyla „práce pro celek" daleko ostřejších ideologických rozměrů oproti euforickému poválečnému období. Pro vládnoucí komunistickou moc představovala práce všech občanů a občanek také zásadní prostředek k vybudování socialismu a člověka socialistického typu.[312] Důraz na plnou zaměstnanost ve zkoumaném období 1945–1950 i kolektivistický přístup k ní tak zásadním způsobem proměnil způsob chápání pracovního vztahu, jak uvádí Jakub Rákosník. Pracovní smlouva

---

[306] Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu*, Praha 2017, s. 31.

[307] Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?*, Studies in Comparative Communism, Vol. 14, 1981, No. 2/3, s. 26.

[308] Článek III., odst. 1 Ústavy ČSR 1948.

[309] Zk. č. 87/1947 Sb. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1947-87 (cit. 16. 6. 2024).

[310] Zk. č. 54/1948 Sb. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-54 (cit. 16. 6. 2024).

[311] Květa JECHOVÁ, *Osvobozování domácnosti*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 13, 2012, č. 1, s. 55. Zkrácenou pracovní dobu opět umožnil až v roce 1956 zákon č. 45/1956 Sb. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1956-45 (cit. 15. 9. 2024).

[312] Barbara HAVELKOVÁ, *Pracovní právo*, in: Michal BOBEK – Pavel MOLEK – Vojtěch ŠIMÍČEK (eds.), Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví, Brno 2009, s. 494.

se stala veřejnoprávním vztahem mezi jedincem a společností, kdy jedinec pracuje nikoliv pro soukromého zaměstnavatele, ale pro blahobyt celého národa.[313]

Po roce 1948 došlo k přeorientování československé ekonomiky na metodu extenzivního ekonomického vývoje podle sovětského vzoru, což vyžadovalo kvantitativní nárůst pracujících[314] a tedy novou vlnu mobilizace pracovních sil. Zákon o prvním pětiletém hospodářském plánu byl vyhlášen v říjnu 1948 s cílem zvýšit životní úroveň obyvatelstva a upevnit znárodněný průmysl na základě rostoucí produktivity práce.[315] Oproti roku 1948 mělo dojít k nárůstu pracujících a stejně jako u dvouletého plánu tvořily jednu z největších rezerv pracovních sil ženy, jež byly v politických projevech i v interních materiálech strany označovány za nutnou a potřebnou pracovní sílu ve výrobě.[316] Pro naplnění potřeb pětiletého plánu mělo být získáno 100 000 nových pracujících, z nichž měly 52 % tvořit ženy, což znamenalo získání asi 55 000 dalších žen, které měly být nabírány z domácností.[317] Historická statistická ročenka z roku 1985 dokládá, že nárůst podílu žen na celkovém počtu pracujících v národním hospodářství stoupl od roku 1948, kdy byl podíl žen 37,4 %, do roku 1950 na 38 %.[318] K těmto údajům považuji ovšem za nutné doplnit, že zaměstnanost žen ovšem rostla kontinuálně v průběhu celého 20. století, jak ukázali například Rákosník a Šustrová, a předejít tak zjednodušujícím představám o „nahnání žen do práce komunisty".[319]

Argumenty a strategie, které používal stát pro navýšení počtu pracujících žen byly v období 1945–1950 aplikovány kontinuálně, nehledě na proměnu politické orientace v polovině tohoto období. Jedná se především o argument kolektivního podílu všech na budování státu, po roce 1945 zdůvodněný poválečnou obnovou a po roce 1948 budováním socialistického státu. S tím se pojil i propagovaný obraz správné angažované „občanky" a zdůrazňovaný pozitivní vliv zaměstnání na emancipaci žen.[320] Koncem 40. let byl součástí motivačních strategií mobilizace žen ideově zabarvený tlak

---

[313] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010, s. 218–219.

[314] Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016, 195.

[315] § 1 zk. č. 241/1948 Sb. Dostupní na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-241 (cit. 18. 6. 2024).

[316] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 116, *Porada užší komise ÚKŽ dne 12. října 1948*.

[317] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 114–116, *Porada užší komise ÚKŽ dne 12. října 1948*.

[318] *Historická statistická ročenka ČSSR*, Praha 1985, s, 149.

[319] Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016, 194.

[320] Vlasta 2, 1948, č. 9, s. 15, *Československé ženy!*.

emancipace žen prostřednictvím jejich participace na trhu placené práce.[321] Tento narativ byl využíván mnohem intenzivněji než před rokem 1948, kdy byla vzhledem k pestrosti politických stran ideová argumentace rozmanitější. Po roce 1948 se navíc v pramenech začal objevovat argument boje za mír skrze pracovní nasazení,[322] zapříčiněný především vyostřujícím se konfliktem studené války a upevňováním monopolního postavení komunistického moci. Kromě ideových a morálních apelací využíval stát také motivaci lepším sociálním zabezpečením, například přístupem k nedostatkovým potravinám či vyšším důchodovým pojištěním. V realitě prvních pěti poválečných let bylo častou motivací žen ale udržení životní úrovně rodiny, která se bez druhého platu v poválečné éře už nedala udržet.

Nejvyšší politické složky KSČ si po roce 1948 v nabírání žen do zaměstnání počínaly velice systematicky. Byly vypracovány agitační metody, kterými se řídila ministerstva, zejména Ministerstvo sociální péče (MSP)[323] a společenské organizace jako ROH nebo Československý svaz mládeže.[324] Výraznou složku v nabírání žen do zaměstnání představovala sjednocená ženská organizace Rada žen, po roce 1950 pak po sloučení se Zväzom slovenských žien přejmenovaná na Československý svaz žen. Podobně jako ženské organizace před rokem 1948 využívala RŽ pro kontakt se širokou veřejností jí vydávané periodikum Vlasta.

Naléhavost navýšení počtu pracujících žen byla důsledkem přeorientování řízené ekonomiky na těžký průmysl, kam bylo třeba přemístit mužské pracovní síly a jejich pozice doplnit ženami. Vedlejším efektem orientace státního hospodářství na obory těžkého průmyslu bylo ovšem udržování pracujících žen v nerovné platové i společenské pozici. Sféry zemědělství, zdravotnictví a textilnictví, které byly ženami obsazovány nejvíce a postupně se staly tzv. feminizovanými obory, byly totiž státem upozaďované a méně finančně podporované.[325] Proklamovaná rovnoprávnost pracovních podmínek a příležitostí v praxi narážela na mzdové rozdíly i genderovou segregaci. Projekt emancipace žen navzdory deklarované plné zaměstnanosti a centrálně řízenými mzdami a cenami, tak od počátku vykazoval silné trhliny.[326] Ženy tak byly

---

[321] Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Prague 2009, s. 39.

[322] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 72, *Zápis ze schůze užší komise žen ze dne 7. dubna 1948*.

[323] Po roce 1951 bylo ministerstvo přejmenováno vyloženě na Ministerstvo pracovních sil.

[324] Denisa NEČASOVÁ, *„Nahraďme muže na jejich pracovních místech!" Gender a nábor žen do zaměstnání v poúnorovém Československu*, Časopis Matice moravské 128, 2009, č. 2, s. 370.

[325] Libuše HÁKOVÁ, *Ženy v sociální struktuře naší společnosti*, in: Pavel MACHONIN, Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, s. 552.

[326] Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Prague 2009, s. 38–40.

v důsledku masového zapojení do pracovního procesu a nedostatečnosti sociálních zařízení oproti mužům celkově přetíženější, jelikož po příchodu z práce na ně čekala tzv. druhá směna.[327]

[327] Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu*, Praha 2016, s. 204.

4 Druhá směna v éře raného socialismu

Vedlejším efektem mobilizační kampaně pro splnění pětiletého hospodářského plánu a ideologického tlaku na skloubení pracovní, mateřské a politické role byla celková přetíženost žen. Navzdory právně garantované rovnoprávnosti se totiž v praxi narovnávání genderových vztahů neuskutečňovalo, a zanechávalo tak na ženách břemeno druhé směny obnášející mentální i fyzickou zodpovědnost za práce v domácnosti a péči o děti.[328] Domácí práce, které navíc zůstávaly společensky nedoceněné, ubíraly ženám z jejich volného času a současně ztěžovaly i jejich pozici a udržování kvalifikace v zaměstnání oproti mužům.[329] Realita tedy rychle ukázala, že otázku ženské rovnoprávnosti nelze redukovat pouze na zařazení žen do pracovního procesu.[330] Následující kapitola se proto zaměří na způsoby, jakými stát a komunistická strana, jejíž součástí se stalo i ženské hnutí, přistupovaly k řešení druhé směny v letech 1948–1950.

Podobně jako v předcházejících letech se za ideální řešení považovalo kolektivní zajištění domácích prací, které z žen částečně sejme individuální zodpovědnost za ně.[331] Kolektivistický způsob řešení dvojího břemena žen korespondoval s představami marxismu-leninismu o zrovnoprávnění žen a mužů prostřednictvím přeměny individuální domácí práce na průmysl v rukách společnosti[332] a o osvobození žen z domácností zakládáním jeslí a jídelen.[333] V plánech na pomoc pracujícím ženám byla patrná kontinuita s obdobím třetí republiky a Košickým vládním programem, na který bylo odkazováno jako na počátek péče o pracující ženy a cesty ke zrovnoprávnění žen a mužů.[334] Období po konci války nebylo zavrhováno. Rok 1945 byl často interpretován jako počátek lidově demokratického zřízení a „narovnávání" společenských poměrů a jako nastoupení cesty k budování socialismu, jenž dává ženám plnou

---

[328] Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Prague 2009, s. 39.

[329] Libuše HÁKOVÁ, *Žena v sociální struktuře naší společnosti*, in: Pavel MACHONIN, Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, s. 555.

[330] Marie ČERNÁ, *Women under socialism: what degree of emancipation?*, Cahiers du CEFRES, No 30, 2006. Dostupné na: https://shs.hal.science/halshs-01160412 (cit. 27. 7. 2024).

[331] Srov. Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Prague 2009, s. 57.

[332] Karel MARX – Friedrich ENGELS – Vladimir I. LENIN, *Žena a spoločnosť,* ed. Jirka Vašinová, Praha 1973, s. 70.

[333] Vladimir I. LENIN, *Spisy, Sv. 30, září 1919–duben 1920*, Praha 1955, s. 36. Dostupné na: https://ndk.cz/view/uuid:9ec441f0-4b14-11e6-ab2f-005056827e52?page=uuid:e9f874c0-5cbc-11e6-8e4e-005056827e51 (cit. 28. 7. 2024).

[334] Rádkyně žen, 1950, č. 5, s. 71, *Jednotná organisace československých žen a výstavba republiky.*

rovnoprávnost.[335] Zároveň ve Vlastě některé revolučně laděné články hodnotí předúnorovou éru jako teoretickou, úvahovou v otázce pomoci pracujícím ženám bez konkrétních výsledků, a že *„nyní přišla doba, kdy je nutno, aby se přešlo k činům, a aby se pro zaměstnané ženy, které jsou současně ještě matkami a hospodyněmi, udělalo všechno, co se* (…) *udělat dá.“*[336] Bahenská s dalšími autorkami v podobném duchu uvádí, že až do únoru 1948 zůstaly takové plány pouze v rovině přání,[337] což osobně považuji za nepřesné. Jak jsem doložila v předchozích kapitolách, realizace kolektivních zařízení pro děti a služeb zaměřených na domácnost za nemalé podpory státu můžeme v Československu zaznamenat i podložit prameny už od roku 1945.

S odkazem na Košický vládní program i novou ústavu z roku 1948 se komunistická vláda, stranické i státní složky včetně ÚKŽ zavazovaly k prosazování ženské rovnoprávnosti, která se podle marxisticko-leninské ideologie rovnala zapojení žen do práce pro blaho celé společnosti a jejich vymanění z domácností.[338] Zvýšení zaměstnanosti žen a jejich zrovnoprávnění mělo být dosaženo státem organizovanou kolektivizací domácích prací a péče o děti. Domácí práce se měly do budoucna stát jen malou částí života žen vedle jiných životních povinností a zájmů.[339]

Řešení dvojího břemene žen po únoru 1948 nabralo na intenzitě. S vyhlášením pětiletého plánu se hlavním politickým a společenským tématem stala práce a kolektivní budování socialismu. Potřeba státu zvýšit zaměstnanost žen vyžadovala intenzivnější zakládání služeb, které ženám-matkám umožní nástup do zaměstnání.[340] Rozšiřování tohoto typu služeb po roce 1948 bylo dáno tlakem na pracovní mobilizaci žen a představovalo jeden z prostředků k naplnění cílů pětiletého plánu. Informace o problémech druhé směny se tak v pramenech často vyskytují v materiálech o mobilizaci pracovních sil.[341] S budováním takových zařízení počítal první pětiletý hospodářský plán, který jasně nastavil nový kurs československé výrobní politiky.[342] Toto

---

[335] Vlasta 4, 1950, č. 9, s. 8–9, *Československé ženy pomáhají uskutečňovat pětiletý plán*.

[336] Vlasta 2, 1948, č. 32, s. 15, *Pro rozšíření společného stravování*.

[337] Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017, s. 64.

[338] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 115, f. 92, *Zpráva ÚKŽ ze dne 31. března 1949.*

[339] Vlasta 2, 1948, č. 26, s. 13, *Jak máme hospodařit*.

[340] NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Zápis porady na MSP 14. dubna 1948*.

[341] Např. NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 114, f. 22, *Plán práce ÚKŽ KSČ na základě usnesení ÚV KSČ 17. a 18. listopadu 1948*.

[342] § 16 odst. 2 zk. č. 241/1948. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-241 (cit. 24. 9. 2024).

upevňování vztahu sociální politiky vůči politice hospodářské podle Rákosníka odlišuje éru po únoru 1948 od předchozího období.[343]

Zapojení žen do pracovního procesu bylo od počátku řešeno s tím, že je nutné pro ně zajistit služby, které by je „*po sociálně zdravotní a mravní stránce*" zastoupily v domácnosti a v péči o potomstvo.[344] Pomoc pracujícím ženám byla, stejně jako v předchozím období, slibem, kterým se vláda i ženská organizace veřejně zavazovala v tisku i rozhlase, nejčastěji u příležitosti oslav MDŽ a Dne matek: „*Přinášíme maminkám slib, že jim ulehčíme a zkrášlíme život. Zlepšíme a rozšíříme závodní stravování, postavíme více jeslí a dobrých mateřských škol, pračkami a elektřinou ulehčujeme vesnickým maminkám jejich námahu, dáme jim možnost odpočinku v ozdravovnách*,"[345] hlásal například časopis Vlasta. Stejný závazek budování jídelen, prádelen apod. „*aby se ženám opravdu ulevilo*" si RŽ vytyčila i o dva roky později.[346]

Komunikace směrem k veřejnosti, respektive k masám pracujících žen, byla v dobovém tisku poměrně intenzivní s cílem prezentovat intenzivní zájem na řešení druhé směny žen a zjednodušení domácích prací rozšiřováním sítě kolektivních služeb.[347] Například proslov Zdeňka Fierlingera, otištěný ve Vlastě, zdůrazňoval pozornost, již lidová demokracie věnuje všem ženám v „*podpoře a rozvoji zařízení, která pomáhají ulehčit pracující ženě její práci v domácnosti (např. budování družstva „Osvobozená domácnost", zvyšování počtu jeslí, mateřských školek atd.).*"[348] Součástí takových textů byla v době zostřující se studené války také zřejmá politická snaha prezentovat socialistické ideje jako „osvoboditelky" žen, které jedině v socialismu mohou nabýt rovnoprávného postavení.[349]

V médiích i debatách stranických či odborových komisí žen je rozpoznatelný až emotivní důraz na pomoc ženám v péči o děti jako „*nejsvětější povinnosti lidově demokratického řádu*,"[350] což indikuje dojem zájmu státu na zlepšení života žen. Jak jsem již zmínila, důvody byly daleko pragmatičtějšího charakteru. Z analýzy pramenů a dobových časopisů, které opakovaně pracují s pojmy jako „ulehčení" či „pomoc" přetíženým ženám, vychází záměr budování sociálních zařízení a služeb ulehčujících domácí práce nikoliv jako odstranění problému dvojího břemene, ale spíše jako prostředek ke

---

[343] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010, s. 244.

[344] NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Zápis o poradě na MSP dne 14. dubna 1948.*

[345] Vlasta 3, 1949, č. 21, s. 6, *Pro váš úsměv maminky*.

[346] AMB, f. R 91 Československý svaz žen – městský výbor, Brno, *Zápis plenární schůze Rady žen ze dne 18. 1. 1950*.

[347] Rádkyně žen, 1948, s. 131, *Ženy – význam a úkoly pětiletého plánu*.

[348] Vlasta 4, 1950, č. 9, s. 8–9.

[349] Tamtéž, s. 8–9.

[350] Vlasta 2, 1948, č. 26, s. 2, *Státní péče osvětová a žena*.

zmírňování jeho dopadů. Domnívám se, že nešlo o záměr ze strany státu, ale spíše o slepé následování ideologických tezí, jež nezohledňovalo reálné potřeby společnosti, a neschopnost reflektovat a reagovat na možné změny a nedostatky.

Zároveň byl raně socialistický stát ochoten přiznat prozatímní nedokonalost systému pomoci ženám a vybízel k iniciativnímu zapojení žen do zřizování jeslí, mateřských škol a prádelen, aby samy sobě usnadnily plnění svých rolí: *„V pětiletce plánujeme stavby jeslí, školek, prádelen, jídelen* (…) *avšak to, co plánujeme zdaleka nestačí. Musíme si tedy pomoci samy* (…) *nadplány v zřizování těchto zařízení.“*[351] Takový způsob „řešení“ druhé směny jsem popsala už ve druhé kapitole, jedná se tedy o kontinuální jev, po roce 1948 doplněný o větší důraz na to, aby ženy samy hledaly způsoby racionalizace práce v domácnosti a mohly věnovat čas práci pro celek.[352] Stát tedy ženy vtahoval do řešení dvojího břemene, aby se zajímaly o stav a nedostatky sociálních zařízení a *„aby se prostřednictvím své ženské organizace domáhaly nápravy,“*[353] a paradoxně jim tak vytvářel další „úkol“. Ačkoliv byla péče o chod jeslí, mateřských škol či družin pro mládež úkolem RŽ, část zodpovědnosti byla vkládána do rukou samotných žen.

Tuto rétoriku použila například místopředsedkyně NS Anežka Hodinová-Spurná v diskuzi se zaměstnankyněmi národního podniku Tepna: *„Soudružky, neříkejte, že to nejde. Ve své domácnosti to jistě umíte zorganizovat* (…) *každý má možnost podle svých schopností si práci zorganizovat.“*[354] Podobně redakce Vlasty tiskla příběhy žen, které zvládají péči o domácnost, děti, práci i stranickou aktivitu dobrou organizací času[355] nebo například z vlastní iniciativy zřídily družstevní prádelnu.[356] Současně Vlasta poskytovala rady na organizace práce nebo pozvánky na kurzy, kde se ženy naučí šetřit potraviny, čas i práci: *„Je opravdu důležité ulehčit ženám běžnou denní práci, naučit je pracovat systematicky a plánovitě.“*[357] Po roce 1948 můžeme sledovat, že se rétorika ženské organizace připojila k hlasům komunistické strany, aby ženy problém dvojího břemene a přetížení z mnoha úkolů řešily samy dobrou organizací práce,

[351] Rádkyně žen, 1949, č. 1, s. 3, *Komunistky za splnění 9 bodů soudruha Gottwalda.*

[352] Rádkyně žen, 1950, č. 7, s. 111, *Potřebujeme ženy do výroby*.

[353] AMB, f. R 91 Československý svaz žen – městský výbor, Brno, *Referát pro členské schůze ČSŽ při předávání nových členských legitimací.*

[354] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 366, *Zápis ze schůze 12. června 1951 v n. p. Tepna.*

[355] Např. Vlasta 2, 1948, č. 18, s. 15, *Hrdinky práce*.

[356] Vlasta 3, 1949, č. 7, s. 4–5, *Osvobozená žena*.

[357] Vlasta 2, 1948, č. 14, s. 3, *Hospodyně ve dvouletce.*

rozvržením času a silou vůle.[358] Podobně i v tomto případě nemělo být kýženým výsledkem více volného času zaměstnaných žen a matek, ale zlepšení pracovní výkonnosti.[359]

Srovnatelně s předúnorovým obdobím byla problému vytíženosti žen věnována pozornost podobně jako „*řádnému sociálnímu i hospodářskému ocenění práce ženy ve výrobě, zemědělství i domácnosti*."[360] Zejména během oslav Dne matek byla vyzdvihována pracovitost a obětavost žen, které pracují nejen pro svou rodinu, ale i pro „celek", byla udílena vyznamenání „hrdinkám mateřské lásky", jež se vzornou výchovou a pracovní obětavostí zasloužily o národ.[361] Ocenění takových žen mělo motivovat již pracující ženy a zároveň ženy v domácnosti, aby se podílely na kolektivním budování socialistického státu.

Problematika druhé směny a její řešení připadalo MSP, které počítalo při zajišťování sociálních zařízení na pomoc pracujícím ženám se spoluprací státních, masových, odborových i závodních organizací. Například s hospodářským referátem mělo MSP řešit budování prádelen, s jednotlivými závody zařizování společných nákupů a stravování dětí a se školskými referáty mělo MSP řešit mateřské školy a školní družiny.[362] Největší odborové organizace ÚRO a ROH zřídily speciální komise žen, které v součinnosti s MSP a RŽ řešily pomoc pracujícím ženám státní příspěvky na stavbu kolektivních služeb a dětských zařízení, jejich organizaci a zajištění těchto služeb v závodech.

Přímo na pracovištích dohlížela na pomoc pracujícím ženám závodní sociální služba. Jejím cílem bylo zrealizovat kolektivní péči o zaměstnance a pomoci závodním radám s její organizací.[363] V kompetenci měla tato služba například organizování hromadných nákupů, spolupráci při zřizování závodních prodejen i prádelen, zakládání poboček Osvobozené domácnosti nebo dohled nad závodními jídelnami. Zaměstnankyním poskytovala také edukaci ohledně životosprávy či možnostech státní finanční podpory.[364] Kromě závodní sociální služby mohly v podnicích řešit péči o pracující ženy také závodní komise žen, jež navrhovaly služby a zařízení, jež mají pracujícím ženám usnadnit domácí povinnosti. Tyto komise ale mohly fungovat velmi individuálně, tudíž se ženám nemuselo na pracovištích napříč republikou dostávat stejně kvalitních služeb. V rámci KSČ měla na starosti ulehčení dvojího břemene žen ÚK: „*Proto jsme*

---

[358] Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or mobilization?*, Sudies in Comparative Communism, Vol. 14, 1981, No. 2/3, s. 132.

[359] Rádkyně žen, 1949, č. 1, s. 1, *Jak dovedou soudružky budovat socialismus a budoucnost všech.* Srov. Rádkyně žen, 1948, s. 180, *Jak zvýšit pracovní výkonnost.*

[360] NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Zápis o poradě na MSP dne 14. dubna 1948.*

[361] Vlasta 2, 1948, č. 21, s. 15, *Rada čs. žen našim matkám.*

[362] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Směrnice pro mobilizaci žen ve II. pololetí 1950.*

[363] Vlasta 2, 1948, č. 14, s. 9, *Žena v sociální službě.*

[364] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva o činnosti závodní sociální služby za I. čtvrtletí 1949*.

považovaly, a i nadále považujeme za svůj důležitý úkol zřizování celé řady sociálních zařízení."[365]

Podle ÚKŽ se mělo zakládání *sociálních zařízení pro zaměstnané ženy* naplňovat hlavně prostřednictvím RŽ."[366] Ta hrála, podobně jako v období třetí republiky, jednu z důležitých rolí při řešení druhé směny žen nyní už jediná ženská organizace. Veřejnosti se RŽ prezentovala jako organizace, o kterou se mohou ženy opřít, která chce pomáhat všem ženám zaměstnaným i ženám v domácnosti ve všech oblastech jejich života.[367] Po personální i strukturální proměně, kterou jsem nastínila v předchozí kapitole, si ústřední akční výbor RŽ vytyčil za jeden z hlavních úkolů „*celkové zlepšení životních podmínek, ulehčení života žen ve městech i na venkově* (…) *vybudování jeslí, mateřských škol, zemědělských útulků, prádelen, společných kuchyní atd*.,"[368] a že je třeba „*vypracovati podrobný plán racionalizace práce v domácnosti.*"[369] Organizaci tohoto úkolů na celostátní úrovni zajišťovala RŽ skrze regionální komise RŽ, které od roku 1948 vznikaly po celé republice. Ty pak dostávaly úkoly na jednotlivá období roku, o jejichž plnění potom informoval časopis Vlasta.

Problémy s domácností a otázky usnadnění práce řešily v místních RŽ sociálně politické komise, jež se staraly o zakládání poboček OD či závodních a školních jídelen. Komise zdravotní pak měly iniciovat zakládání jeslí, mateřských škol, družin a dohlížet v nich na odpovídající zdravotní podmínky.[370] Národohospodářská komise RŽ měla pak hájit zájmy spotřebitelů, řešit úpravy prodejní doby, distribuci zboží a vychovávat ženy k dobrému hospodaření.[371] Místní RŽ také působily přímo v podnicích na závodní rady, aby sociální služby zajišťovaly pro zaměstnance. Místní RŽ rovněž řešily nedostatky v provozu jeslí a mateřských škol nebo jiné problémy související s péčí o rodinu a domácnost, například úpravu prodejní doby.[372] Pod patronátem ženské organizace byla zakládána také náborová střediska „Služba ženám", která měla ženy především získat do práce, ale také se v daném místě aktivně podílet na zřizování a udržování jeslí, mateřských škol, družin a stravoven.[373]

---

[365] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 5, f. 59 a 62, *Zpráva ústřední komise žen dne 31. března 1949*.

[366] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 114, f. 22, *Plán práce ÚKŽ KSČ na základě usnesení ÚV KSČ 17. a 18. listopadu 1948*.

[367] Vlasta 4, 1950, č. 9, s. 12, *Hlídka našich hospodyň*.

[368] Vlasta 2, 1948, č. 15, s. 15, *Pokyny pro akční výbory Rady čs. žen.*

[369] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 106, *Zápis o schůzi širšího výboru RČŽ 4. května 1948.*

[370] Vlasta 2, 1948, č. 24, s. 15, *Jak zakládati Místní rady čs. žen.*

[371] Vlasta 4, 1950, č. 9. s. 12, *Hlídka našich hospodyň.*

[372] Na Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 60, *Zpráva o činnosti ČSŽ.*

[373] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 78. *Zpráva o situaci v Československém svazu žen.*

Cíl usnadnění dvojího břemene kolektivní formou domácích prací a péče o děti v letech 1948–1950 konstantně figuroval v úkolech, jež si RŽ vytyčila. Úspěšnost RŽ v hodnocení tohoto cíle je v pramenech redukována především na výčet nově vybudovaných zařízení pro děti než na reflexi o účinnosti kolektivního řešení přetížení žen a opakovaně je pouze předkládán slib dalšího navyšování kapacit jeslí, mateřských škol či jídelen.

4.1 Způsoby řešení

Usnadňování práce zaměstnaným ženám se v souvislosti s potřebnou mobilizací pracovních sil stalo důležitým úkolem RŽ a odborových organizací. Navíc se zrušením možnosti zkrácených a půldenních úvazků, jež představovaly jeden ze způsobů řešení dvojího břemene ve dvouletém plánu, se otázka péče o děti a domácnost během pracovní směny žen stala prakticky neodkladnou. Podobně jako ve druhé kapitole zde rozděluji linie řešení do tří skupin, a to podle zaměření pomoci na konkrétní sféru života a podle důležitosti, která dané oblasti byla přikládána tehdejšími institucemi. Nastíněné linie se ale zcela nepřekrývají s těmi, které jsem vytyčila pro období 1945–1948. To poukazuje na určité proměny v přístupu státu ke zkoumané problematice, ale současně je možní najít mnoho kontinuit, které rozeberu v páté kapitole.

První způsob řešení dvojího břemene žen, který shledávám v období 1948–1950 asi za nejvíce prioritní, se týkal kolektivní péče o děti. Budování jeslí, mateřských škol, družin a jídelen bylo kontinuálním trendem v pomoci pracujícím ženám už od roku 1945. Zároveň trend kolektivní péče o děti odpovídal i požadavkům socialistické teorie o posilování role společnosti ve výchově oproti rodině. Po roce 1948 nebyl početní růst těchto institucí jen součástí plánu národního pojištění a rozšíření sociálních služeb, ale týkal se i politiky zaměstnanosti. V pramenech je o jeslích, mateřských školách či jídelnách diskutováno jako o nástrojích k mobilizaci pracovních sil, jejíž hlavním zdrojem měly být stejně jako u dvouletého plánu ženy v domácnosti. Toto vnímání funkce veřejných služeb se objevuje už po roce 1945, a po únorovém převratu nabírá na intenzitě. Příhodnou ilustrací je formulace v dodatkovém hospodářském plánu z roku 1950: „*Jesle nástrojem pro zvyšování produktivity práce.*“[374] Dále například časopis Vlasta přinášel mnoho příběhů, které vykreslovaly dobré pracovnice, jež si nedělají během směn starost o děti, jelikož o ně pečují závodní jesle a mateřské školy.[375]

V tomto ohledu se dětská zařízení stala součástí motivačních strategií, jak získat více žen do práce a splnit cíle pětiletky. Narativ článků nebo rozhlasových projevů směrem k ženám i narativ interních materiálů ÚKŽ pak ideologicky pracoval s tím, že ženy-

[374] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva o dodatkovém plánu jeslí 1950*.

[375] Např. Vlasta 3, 1949, č. 19, s. 2, *Svátek matek*.

matky si uvědomují vlastní odpovědnost za prosperitu státu a jesle či mateřské školy jim pomohou se do pracovního procesu zapojit nebo v něm setrvat: *„Ať již myslíme na péči o nejmenší, o které se staráme zřizováním jeslí* (…) *vidíme před sebou jejich matky, které jsou nebo mohou být zařazeny do pracovního procesu.*“[376]

Zintenzivnění komunikace významu a cílů sociálních služeb jako jednoho z prostředků náboru žen do zaměstnání, který službám přikládaly RŽ, odborové organizace, stranické a státní instituce považuji za jednu z výrazných proměn po roce 1948. Dvojí břemeno žen nepředstavovalo primární důvod rozšiřování sociálních a školských institucí. Jako hlavní (či minimálně akutnější) se jeví důvod umožnění nástupu žen i matek velmi malých dětí do zaměstnání.[377] Proto byla podle plánu MSP budována *„zařízení pro péči o jejich děti, tj. jesle, které pečují o děti do 3 let, mateřské školy s celodenní péčí pro děti od 3 – 6 let, družiny mládeže, jejichž úkolem je péče o děti školního věku v době mimoškolní, a školní stravování, v němž je dětem poskytováno buď úplné (obědy) nebo částečné (svačiny) stravování.“*[378] Realizace těchto plánů se pro následující roky stala jedním z hlavních úkolů RŽ, který prováděla prostřednictvím svých místních organizací.[379]

Zvláště jesle umožňovaly brzký návrat žen do práce po porodu a staly se jedním z nástrojů pro navyšování počtu pracujících. [380] Výbor RŽ hned v květnu 1948 jednal o zakládání nových jeslí přímo při jednotlivých závodech, kde by zaměstnané ženy mohly nechávat děti během pracovní doby.[381] Zřizování jeslí či mateřských škol se stalo jedním z hlavních úkolů pro místní organizace RŽ. Závodní jesle většinou zřizovaly závodní rady v součinnosti s místní RŽ a závodní sociální službou (pokud v daném místě působila). O popularizaci závodních jeslí se snažil časopis RŽ Vlasta, v němž se objevovaly příběhy šťastných zaměstnankyň, které mají přímo v závodech jesle, a díky nimž mohou mít dítě blízko u sebe.[382] Formou osobních příběhů byly ve Vlastě propagovány také týdenní jesle, které začaly fungovat v Praze během roku 1949, kde ženy mohly nechávat děti od pondělí do soboty. [383] Článek přitom zdůrazňoval

---

[376] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 50, f. 51, *Návrh na sjednocení péče o mládež.*

[377] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva o tom, jak byl splněn v r. 1950 plán zařízení pomáhajících pracující ženě.*

[378] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva o tom, jak byl splněn v r. 1950 plán zařízení pomáhajících pracující ženě.*

[379] Rádkyně žen, 1950, č. 5, s. 83, *Pracovní program naší společné organisace.* Srov. Vlasta 3, 1949, č. 35, s. 10,

[380] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu*, Praha 2010, s. 352.

[381] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 106, *Zápis o schůzi širšího výboru RČŽ 4. května 1948.*

[382] Vlasta 3, 1949, č. 33, s, 4, *Kelímky na všecko*.

[383] Vlasta 3, 1949, č. 25, s. 4, *Týdenní jesle*.

spokojenost dětí, které v jeslích rády zůstávají, i úlevu matek. Na vesnicích byly zase budovány sezónní dětské útulky, jež fungovaly hlavně během intenzivních polních prací, ale některé i celoročně.[384] Ve žňových útulcích se o malé děti venkovských žen staraly vyškolené pěstounky, které procházely speciálními kurzy, na jejichž náklady přispívalo MSP.[385]

Ačkoliv podle článků ve Vlastě přetékaly jesle optimismem, spokojeností, kvalitním vybavením a odborným personálem a byly propagovány mnoha způsoby, podle Haškové převládala u rodičů dlouhodobá nedůvěra především k jeslím kvůli rychlému šíření nemocí, a matky proto často upřednostňovaly jiné možnosti hlídání malých dětí.[386] Navzdory tomu ale plány MSP konstantně navyšovaly počet jeslí, jejichž kapacita nedostačovala.

Mateřské školy hrály v pomoci pracujícím ženám a jejich mobilizaci do zaměstnání podobně důležitou roli jako jesle. Během roku 1948 byl vydán zákon o jednotném školství,[387] který mateřské školy zahrnul do školské soustavy a staly se tak prvním stupněm ve vzdělávacím systému, který měl děti připravit na školní docházku. Mobilizační komise zdůrazňovala věnovat více pozornosti úrovni a rozšíření služeb mateřských škol, jež měly podle ní pro pracující ženy dokonce ještě větší význam než jesle.[388] S naplněním kapacity mateřských škol byly dle zpráv z Vlasty ještě během roku 1948 potíže, jelikož mnoho rodičů možnost nechávat děti v mateřské škole nevyužívalo.[389] Tento problém evidentně postupně vymizel se stoupající zaměstnaností žen. A naopak nastal vleklý problém s nedostačujícími kapacitami jeslí a mateřských škol. Během roku 1949 se začaly rozšiřovat i mimo hlavní město mateřské školy s tzv. celodenní péčí, které zajišťovala až desetihodinový provoz. Období, na které se v kapitole zaměřuji, se vyznačovalo důrazem na co nejlepší odbornost všech povolání včetně pěstounek a učitelek, *jelikož jde o děti matek, které svou prací zajišťují hospodářský vývoj naší republiky*.[390]

V plánech MSP na pomoc pracujícím ženám figurovaly nově i družiny mládeže, kde měly děti školního věku trávit čas po výuce. Družiny poskytovaly dětem stravování, výchovný program a dohled v době, kdy jejich rodiče byli ještě v práci.[391] Na poli

---

[384] Vlasta 2, 1948, č. 13, s. 3, *Slyšely jste o zemědělských útulcích?*.

[385] Vlasta 3, 1949, č. 1, s. 6, *Již dnes je třeba uvažovat.*

[386] Hana HAŠKOVÁ, *Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti mezi lety 1945–2006*. Gender, rovné příležitosti, výzkum 8, 2007, č. 2, s. 17.

[387] Zk. č. 95/2948 *o základní úpravě jednotného školství*.

[388] NA Praha, f. MPSP, k, 664, *Porada užší ústřední mobilizační komise 24. listopadu 1950.*

[389] Vlasta 2, 1948, č. 29, s. 15, *Ze světa žen*.

[390] Vlasta 3, 1949, č. 13, s. 4, *Máte rády děti.*

[391] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva o tom, jak byl splněn v roce 1950 plán zařízení pomáhající pracující ženě.*

ulehčení pracujícím ženám představovaly tyto družiny novinku oproti éře třetí republiky a rovněž další způsob zajištění kolektivní výchovy dětí. Družiny vznikaly u průmyslových středisek v pohraničí, fungovaly přímo ve školách a spravovali je ředitelé škol. I tento typ dětského zařízení početně narostl. Podle zprávy MSP fungovalo koncem roce 1950 po republice 360 družin s 30 474 místy.[392]

Mimo mateřské školy a jesle plánovalo MSP během roku 1948 zřídit tzv. kombinované internáty v blízkosti průmyslových středisek určené pro děti ve věku 1–3 a 3–6 let, v nichž mohly být děti umístěny přes týden a o víkendu trávit čas s matkami. Internáty tak měly poskytnout pracujícím matkám možnost odpočinku po celodenní dřině.[393] Internáty zamýšlelo MSP primárně pro ovdovělé matky, samoživitelky, ženy, které nemají vlastní domácnost či matky, které kvůli práci v domácnosti svěřují děti babičkám či sousedkám.[394]

Podle záznamu diskuze na MSP z dubna 1948 neměly internáty oslabovat pouto dětí k rodině, naopak měly matkám, „*které nesou hlavní břemeno starostí, pokud musí vedle zaměstnání pečovati i o rodinu*,“[395] převzít během týdne péči o potomstvo a o víkendu umožnit matkám trávit čas s dětmi tím, že zajistí domácí práce místo nich. V prozkoumaných pramenech jsem každopádně nenašla další zmínky o průběhu a úspěšnosti projektu. Vzhledem k nákladnosti celého projektu zřejmě nepatřily internáty k úspěšné cestě řešení dvojího břemene, ale přesto je považuji za zajímavý vhled do dobových úvah o kolektivizaci výchovy, péče o pracující ženy i oslabování rodiny.

Další cestu usnadnění pracujícím ženám představovaly jídelny, které patřily v prvních letech po únorovém převratu k velmi podporované i propagované službě RŽ. Společné stravování především školních dětí bylo diskutovaným tématem v „obnovené“ RŽ, v níž tato agenda připadla národohospodářské komisi. Do té doby bylo dle článku z Vlasty společné stravování organizováno především na základě dobrovolnosti sdružením rodičů a přátel školy za podpory MSP.[396] Ve Vlastě byla aktivita RŽ v otázce jídelen pro děti podrobně rozebírána. Kapacity jídelen pro děti se podle RŽ měly zvýšit už jen proto, že starost o výživu rodiny nutí ženy odcházet dříve z práce,[397] což nebylo pro naplnění hospodářských cílů pětiletky žádoucí. Jídelny byly prezentovány spíše než jako pomoc ženám jako další služba, jež ulehčí ženám zapojení do práce,[398] podobně jako dětské výchovné instituce.

---

[392] Tamtéž.

[393] NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Zápis porady na MSP 14. dubna 1948.*

[394] Tamtéž.

[395] Tamtéž.

[396] Vlasta 3, 1949, č. 9, s. 6, *Vstřícný plán Rady žen.*

[397] Vlasta 2, 1948, č. 32, s. 15, *Pro rozšíření společného stravování.*

[398] Vlasta 3, 1949, č. 14, s. 6, *Z národohospodářské komise Rady žen.*

Akce školního stravování se začala realizovat v únoru 1949, přičemž národohospodářská komise RŽ byla při její realizaci finančně podporována Ministerstvem výživy.[399] Plán na zvyšování kapacit jídelen byl poměrně systematický. Během roku 1949 pracovala národohospodářská komise RŽ se zástupci MSP a ÚRO na způsobu co nejefektivnějšího stravování školních dětí.[400] Místní RŽ měly sbírat informace o potřebách jídelen v daných lokalitách a následně iniciovat realizaci školního stravování tam, kde ještě jídelny nefungovaly.[401] Redakce Vlasty pak prezentovala úspěchy místních RŽ a obraz fungujících jídelen, kde se děti stravují lépe než doma a na provozu se podílí dobrovolně i maminky dětí.[402] Kolektivní stravování iniciovaly RŽ také na vesnicích, kde už během roku 1947 vznikala tzv. vyživovací střediska – společné kuchyně po vzoru závodních jídelen, které měly zajišťovat jídlo v době intenzivních polních prací. Podle akčního výboru RŽ měla být vyživovací střediska jak dalším modernizačním krokem vesnic, tak pomocí venkovským ženám, *„protože i hospodyně musí jít na pole* (…) *a na přípravu oběda jí zbývá tak málo času, že se* (…) *v četných rodinách ani neobědvá,“*[403] jak hlásal časopis Vlasta. Společné jídelny bezesporu přispívaly jak k lepšímu stravování zemědělců, pracujících v podnicích, tak i dětí, které měly v jídelnách zvýšené příděly tehdy nedostatkových potravin.[404]

Podobně jako v časopisech Rada žen nebo Československá žena se i ve Vlastě objevovaly články o nenahraditelnosti domácí stravy, které edukovaly ženy o správnosti výživy *v „duchu pokrokových tendencí a s plnou odpovědností vůči celku.“*[405] Ženy tak měly být zodpovědné za dobré pracovní výkony pracujících svým vařením a předcházet správnou stravou nemocím, a tudíž absencím v zaměstnání.[406]

Jesle, mateřské školy a jídelny začaly být během roku 1948 zřizovány a spravovány také samotnými podniky a závody, jinak spadala jejich správa do kompetence národních výborů.[407] Na jejich zakládání se také podílely zdravotní a sociálně politické komise místních RŽ,[408] které iniciovaly stavbu dětských zařízení u národních výborů, dále komise ÚRO a ROH nebo závodní sociální služba. Plánování výstavby jeslí,

---

[399] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 271, *Zápis o schůzi předsednictva Rady žen 3. ledna 1950.*

[400] Vlasta 3, 1949, č. 9, s. 6.

[401] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 260, *Zápis o schůzi předsednictva 29. listopadu 1949.*

[402] Vlasta 3, 1949, č. 20, s. 4, *Dětem oběd za 5 Kčs.*

[403] Vlasta 2, 1948, č. 13, s. 15, *Budujeme společná vyživovací střediska na venkově*.

[404] Vlasta 3, 1949, č. 48, s. 8, *Dětská vývařovna a klubovna Rady čs. žen*.

[405] Vlasta 4, 1950, č. 1, s. 10, *Našim hospodyním*.

[406] Tamtéž.

[407] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu*, Praha 2010, s. 352.

[408] Vlasta 3, 1949, č. 7, s. 6, *Z komisí Rady žen*.

mateřských škol, skupin pro mládež a jídelen mělo na starosti především MSP v součinnosti s Ministerstvem školství, věd a umění.[409] Pětiletý plán počítal v rámci zlepšování péče o pracující ženy se soustavným navýšením kapacity jeslí, mateřských škol a jídelen.[410]

Mezi roky 1948 a 1949 se počet míst v jeslích dle tehdejších údajů MSP zvýšil z 6 050 na 9 288. Do konce roku 1950, kdy byly navíc cíle pětiletého plánu doplněny o tzv. dodatkový plán, počet míst v jeslích v ČSR vystoupal až na 23 311.[411] Podobná situace byla dle dokumentu také u mateřských škol, v nichž měl počet míst během let 1948 a 1950 vzrůst o více než 100 000.[412] Navýšen byl též počet dětí stravujících se ve školních jídelnách, od roku 1948 (535 120 dětí) během dvou let na 866 921.[413] Počátkem roku 1951 nastala dle údajů MSP situace taková, že bylo možné umístit do jeslí každé 34. dítě, do mateřské školy každé šesté a místo v jídelně bylo možné zajistit každému desátému dítěti.[414] Pokud srovnáme výše uvedená data se novějšími statistickými údaji, ukazuje se, že některá uváděná čísla jsou v pramenech jsou nadsazená a je nutné brát je s rezervou.[415]

Podle zprávy národohospodářské komise RŽ z roku 1949 ale plány MSP nedostačovaly reálným kapacitním nárokům, které by zároveň umožnily navýšit počet zaměstnaných žen.[416] Vytvoření „vstřícného plánu" jeslí a mateřských škol a jeho plnění si RŽ proto vytkla jako jeden z hlavních úkolů. Prostřednictvím svých místních organizací prováděla RŽ systematický průzkum v regionech o potřebách institucí pečujících o děti zaměstnaných matek. Navzdory průzkumům i rostoucím ambicím hospodářského

---

[409] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva Úřadu předsednictva vlády o splnění plánu zařízení pomáhajících pracující ženě za rok 1950*.

[410] Konkrétně mělo být do roku 1953 zařazeno do jeslí o 15 400 dětí více a počet dětských strávníků v jídelnách měl narůst o 180 000 oproti roku 1948. Viz § 16 odst. 2, zk. č. 241/1948 *o pětiletém plánu*.

[411] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Informace pro p. ministra. Zpráva o tom, jak byl splněn v r. 1950 plán zařízení pomáhajících pracující ženě.*

[412] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva Úřadu předsednictva vlády o splnění plánu zařízení pomáhajících pracující ženě za rok 1950*.

[413] Tamtéž.

[414] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva o splnění plánu zařízení pomáhající pracujícím ženám za rok 1950.*

[415] Například dle výše citovaných pramenů měl počet dětí v mateřských školách v letech 1949 a 1950 přesahovat 200 000 míst. Podle údajů, které uvádí např. Hana Hašková a Zuzana Uhde se počet dětí ve mateřských školách v období 1948–1950 pohyboval ale pouze kolem 150–180 000. Viz Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society. Continuity and Change,* Prague 2009, s. 84. Obecně je tedy pro zkoumané období problematické určit relevanci a přesnost uváděných počtů.

[416] Vlasta 3, 1949, č. 9, s. 6.

plánu rozšíření sítě jeslí a mateřských škol problém jejich nedostatečné kapacity ve zkoumaném období nevymizel. Důsledkem byla nežádoucí setrvávání části žen mimo zaměstnání[417] a samozřejmě přetěžování pracujících žen druhou, respektive třetí směnou.

Kapacitní otázky zařízení pomáhajících pracující ženě byly ve zkoumaném období 1948–1950 řešeny poměrně intenzivně, přičemž úspěšnost této pomoci byla v interních materiálech měřena kvantitativním způsobem, tedy sledováním růstu jeslí, mateřských škol a jídelen, a takto prezentována i veřejnosti. Podle článků Vlasty se jeví odhodlání RŽ, odborů a MSP zajistit dostatečné kapacity v jeslích a mateřských školách a pomoci pracující ženě jako velmi intenzivní. Například během oslav Dne matek v roce 1949 avizovalo MSP namísto ocenění zasloužilých pracovnic a matek poskytnutí finančních příspěvků na „*zlepšení jeslí, dětských útulků trvalých nebo zemědělských a mateřských školek s celodenním provozem*."[418] Je samozřejmě nutné tyto zprávy číst s určitým nadhledem, nicméně podobně naléhavé volání po zajištění dětských zařízení se objevuje i archivních materiálech MSP nebo ÚKŽ. Dá se tedy říct, že po komunistickém převratu se dle analyzovaných pramenů zintenzivnila rétorika o nutnosti státní pomoci pracujícím ženám s péčí o domácnost a s výchovou dětí. Jedním z důvodů této silné rétorické linky byl bezesporu tlak na mobilizaci pracovních sil, jež cílil na ženy dosud setrvávající v domácnosti.

Pomyslnou druhou linií v řešení dvojího břemena žen bylo usnadňování domácích prací, především nákupů a praní prádla. Táhlou otázkou zůstávaly otevírací doby obchodů a distribuce zboží tak, aby zaměstnané ženy nebyly znevýhodněny. Řešením se zabývalo MSP a ministerstvo výživy, dále ÚKŽ a komise žen ÚRO i RŽ. Čtenářkám Vlasty předkládala RŽ, že prosazuje úpravu pracovní doby a zefektivnění obsluhy. Zároveň se snažila ženy prostřednictvím časopisu spotřebitelky a spotřebitele vychovávat „*ke kázni a uvědomělosti*" při nakupování.[419] Komise žen ÚRO například navrhovala prodloužit otevírací dobu obchodů třikrát týdně do 20 hodin a v sobotu do 15 hodin.[420] Otevírací doba obchodů se velmi často měnila, i podle typu zboží, které obchody poskytovaly.[421]

---

[417] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva Úřadu předsednictva vlády o splnění plánu zařízení pomáhajících pracující ženě za rok 1950*. Srov. NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 361, *Zápis ze schůze 12. června 1951 v n. p. Tepna.*

[418] Vlasta 3, 1949, č. 19, s. 2, *Svátek matek*.

[419] Vlasta 4, 1950, č. 27, s. 12, *Hlídka našich hospodyň*.

[420] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 106, *Zápis o schůzi širšího výboru RČŽ 4. května 1948.*

[421] Vlasta například vydala na září a říjen 1950 seznam prodejní doby, což nasvědčuje, že docházelo k častým změnám. Vlasta 4, 1950, č. 40, s. 12, *Hlídka našich hospodyň.*

V Praze vznikl například v roce 1949 obchod „noční Pramen“, s denní otevírací dobou (včetně soboty) od 16 hodin do půlnoci, tak aby pracující ženy i muži stihly obstarat nákup po pracovní době.[422] Pro zlepšení služeb pracujícím zřídil pražský Pramen ještě nedělní prodejnu, jež byla otevřená ve všední dny, a navíc v neděli od 14 do 23 hodin.[423] Noční obchody však mohly vycházet vstříc zákazníkům pravděpodobně jen v největších městech a nebyly tedy plošným řešením úpravy prodejní doby. Důležitost otázce otevírací doby obchodů přikládal jednak faktor zvyšující se zaměstnaností žen,[424] jednak i přetrvávající přídělový systém. Na zaměstnané ženy totiž v odpoledních hodinách nezbývalo některé zboží vůbec anebo bylo ve špatné kvalitě, jak vyplývá například z porady ÚKŽ se zástupkyněmi distribuce.[425] Dalším návrhem ÚKŽ na ušetření času pracujícím ženám bylo zvýšení výroby polotovarů a hotových jídel.[426]

Informace o úpravách otevírací doby obchodů se v pramenech i časopisech četněji objevují až v letech 1950 a 1951. Snaha vycházet pracujícím ženám vstříc s prodejní dobou v prvních letech po únorovém převratu zůstávala dlouho v rovině návrhů a pokusných opatření. Ženská organizace v roce 1950 přejmenovaná na Československý svaz žen (ČSŽ) na základě stížností pracujících žen žádal proto v lednu 1951 MSP o definitivní vyřešení otázky prodejní doby.[427] MSP na základě tohoto impulsu vypracovalo návrh na zakládání prodejen se speciální otvírací dobou blízko závodů a pracovišť s vyšším počtem zaměstnaných žen. Prodejny měly nabízet primárně základní potraviny, ale také textilie, obuv nebo potřeby do domácnosti.[428] Podle ČSŽ mělo být u těchto prodejen dohlíženo na dobré zásobení nedostatkovým zbožím v době, kdy ženy odchází z práce a nakupují.[429] Dále měla být služba nákupů do tašek rozšířena o donášky do bytů a pro špatně zásobované oblasti MSP plánovalo zřídit pojízdné prodejny, jež se podle Vlasty osvědčily především na vesnicích a v hornických oblastech.[430]

Kolektivizaci domácích prací a zásadní ušetření času ženám měly naplňovat prádelny a správkárny prádla. Naplnění vizí o kolektivizaci domácnosti a sejmutí dvojího

---

[422] Vlasta 3, 1949, č. 37, s. 3, *Kupujeme v noci*.

[423] Vlasta 4, 1950, č. 50, s. 7, *Dopisy čtenářek*.

[424] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 114, *Porada užší komise ÚKŽ dne 12. října 1948.*

[425] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 3, f. 150, *Zápis z porady se zástupkyněmi distribuce 29. září 1949.*

[426] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 3, f. 307, *Zápis z porady družstevnic 23. května 1950.*

[427] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Dopis ČSŽ na MPSP ze dne 9. ledna 1951.*

[428] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Návrh MPSP na zlepšení distribuce pro pracující, zejména pro ženy*.

[429] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Připomínky ČSŽ k návrhu MPSP na zlepšení distribuce pro pracující, zejména pro ženy*.

[430] Vlasta 4, 1950, č. 48, s. 12, *Hlídka našich hospodyň*.

břemene z žen bylo opětovně vkládáno do rukou družstev OD, jež zajišťovala prádelny, správkárny oblečení i úklid v domácnostech.[431] Hlavní službou OD byly prádelny, které měly pracující ženy zbavit *„jedné z největších starostí*."[432] I po roce 1948 stát tedy nadále finančně podporoval již fungující střediska, jelikož existence OD závisela od počátku jako ztrátová služba na státních subvencích. Ke zřizování prádelen a dalších služeb bylo přistupováno stejně jako u dětských zařízení optikou snadnějšího *včleňování žen do pracovního procesu tím, že je zbaví určitých prací v domácnosti*.[433] Zájem státu na mobilizaci pracovních sil byl otevřeně kladen před cíl řešení dvojího břemena žen.

Stejně jako u jeslí, mateřských škol či jídelen počítal pětiletý plán se zvýšením kapacity prádelen OD a určoval přesný počet nově vybudovaných prádelen a čistíren, množství vypraného prádla, počet zaměstnanců i roční obraty.[434] Ambiciózní plán ovšem narážel na nedostatek pracovních sil i nekvalifikovanost pracujících, a družstva OD se konstantně potýkala s provozními i finančními problémy. Hlavní odpovědnost za plnění mělo MSP, jež financovalo polovinu všech nákladů na výstavbu.[435]

Narozdíl od předchozího období, kdy bylo zakládání OD v gesci krajů, stalo se nyní rozšiřování OD a jejich služeb předmětem centrálního plánování Ústřední rady družstev (ÚRD).[436] Důvod pro centrální plánování spočíval dle ÚRD v systematičtějším rozložení sítě prádelen OD po celém území Čech a Moravy.[437] Ve snaze zlepšit kvalitu služeb OD byla od roku 1948 také budována tzv. přeškolovací a výcviková střediska, jež měla zaměstnance OD systematicky vzdělávat, aby se tak zvýšila technická i organizační úroveň služeb a produktivita výroby.[438] Celý projekt zajišťovala ÚRD s finanční podporou MSP a ministerstva průmyslu.[439] Mimo prádelny a čistírny OD vznikaly i jiné družstevní prádelny, především na vesnicích, kde jich fungovalo koncem roku 1949 přes 2 tisíce,[440] ale jejich počet měl být omezován ve prospěch prádelen a čistíren OD, kterých fungovalo v roce 1948 celkem 42, přičemž v následujícím roce mělo být zprovozněno dalších 23 družstev.[441]

---

431 NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 115, f. 95, *Zpráva ústřední komise žen ze dne 31. března 1949*.

432 NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Iniciativní návrh ze dne 22. května 1948*.

433 NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Zpráva ÚRD o činnosti družstev „Osvobozená domácnost" 28. října 1949.*

434 NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Brožura vydaná ÚRD o úkolech čs. družstevnictví v prvním pětiletém plánu*.

435 NA Praha, f. MPSP, k. 671, *Poskytnutí subvence na vybudování školícího střediska OD 27. září 1948*.

436 NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Zpráva ÚRD pro MSP dne 6. srpna 1949 o plánování prádelen a chem. čistíren v rámci OD.*

437 Tamtéž.

438 NA Praha, f. MPSP, k. 671, *Organizační směrnice školení v rámci OD*.

439 NA Praha, f. MPSP, k. 671, *Poskytnutí subvence na vybudování školícího střediska OD 27. září 1948*.

440 Vlasta 3, 1949, č. 47, s. 2, *Ženy budovatelkami lidově demokratické republiky*.

441 NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Seznam prádelen a chem. čistíren v provozu.*

Důležitost, jež byla družstvům přikládána, se ukazuje i na podrobném zájmu MSP, ÚRD a dalších institucí na neustálém zlepšování služeb pro pracující ženy, zvyšování počtu zaměstnanců a jejich pracovní výkonnosti.[442] Družstva OD měla tedy ve způsobech řešení dvojího břemene žen, díky státní zvýšené péči a finančním subvencím, výsadní postavení.

Služby OD hojně propagovala i RŽ v časopise Vlasta. Článek o Osvobozené domácnosti přiznával, že ačkoliv jsou československé ženy rovnoprávné, v praxi mají více povinností, jelikož na nich leží péče o domácnost.[443] Čtenářkám bylo ulehčení prací v domácnosti předkládáno v bezchybně vykreslených popisech služeb OD, které jsou *„nejhodnotnějším a nejmladším plodem našeho obrozeného družstevnictví."*[444] V propagačních textech je patrná snaha vymezit se vůči fungování OD před únorem 1948. Dosavadní nedostatky byly zdůvodněny ziskuchtivostí soukromých majitelů, které měly se znárodněním odpadnout, jelikož socialistickému státu šlo především o blaho pracujících žen a ulehčení jejich práce.[445]

Kromě prádelen a čistíren provozovala OD ještě tzv. Organizační střediska – prodejny, kde mohly zákaznice předložit své požadavky, například vyprání a vyčištění prádla, zařízení nákupu, objednání úklidu do domácnosti nebo i zajištění lístků do divadla. Organizační střediska se zaměřovala na domácí úkoly žen jako úklid, vaření, nákupy a hlídání dětí a měla funkci jakési sběrny požadavků. Střediska OD provozovala také jídelny, kde se mohli lidé najíst nebo nakoupit polotovary.[446] V roce 1949 fungovala podle Vlasty čtyři taková střediska například v Brně. V článku působí Organizační střediska až dojmem zázračného „léku" na přetíženost zaměstnaných žen, který ženy za minimální poplatek mohou využít prakticky na všechny domácí práce i péči o děti. Dá se ovšem předpokládat, že vzhledem k širokému spektru služeb OD a při všeobecném nedostatku pracovních sil byla realita fungování Organizačních středisek odlišná, než jak je prezentovala Vlasta.[447]

I přes prioritizaci tohoto projektu MSP a odborovými organizacemi vykazovaly služby OD trvalé nedostatky. Ačkoliv bylo s náročností provozu OD počítáno,[448] některé nedostatky se dlouhodobě nedařilo odstranit a brzdily tím provoz OD napříč republikou. Jednou z potíží bylo už samotné zprovoznění prádelen a čistíren, jelikož družstevní objekty získané z konfiskátů nebyly často pro tyto účely vyhovující. Dalším

---

[442] NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Rezoluce z konference OD 14. října 1948.*

[443] Vlasta 2, 1948, č. 31, s. 15, *Úkoly a poslání družstva Osvobozená domácnost.* Srov. Vlasta 3, 1949, č. 19, s. 2.

[444] Vlasta 3, 1949, č. 7, s. 4–5, *Osvobozená žena*.

[445] Tamtéž.

[446] Vlasta 4, 1950, č. 17, s. 16, *Osvobozená domácnost.*

[447] NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Zpráva o činnosti družstev OD dne 29. srpna 1950.*

[448] NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Zpráva ÚRD o činnosti družstev „Osvobozená domácnost" 28. října 1949.*

problémem bylo zpožďování dodávek technického vybavení, jež OD dodával podnik Perun,[449] a neposledně ztrátová finanční bilance většiny družstev. Ztráty byly způsobeny vysokými investičními náklady, špatným poměrem kapacit prádelny a množstvím zákazníků v regionech, kolísavou pracovní výkonností, na níž tento typ sociální služby závisel, a tedy nižším počtem zakázek.[450]

Nedostatky měla družstva OD konstantně také v administrativě a účetnictví ve většině družstev, které se i přes opakované snahy nedařilo odstranit. Podle archivovaných stížností i výhrad zákaznic otištěných ve Vlastě neměly ani poskytované služby uspokojivou úroveň. Stížnosti se týkaly například dlouhé dodací lhůty vypraného prádla, nedodržování termínů, ztrát i krádeží prádla či neochoty zaměstnanců vyhovět zákazníkům.[451] Výše zmíněné důvody vedly nakonec k tomu, že koncem roku 1950 přistoupilo MSP k likvidaci družstev OD a poskytované služby byly převedeny na komunální a národní podniky.[452]

Do třetí linie řešení dvojího břemene žen v počátcích socialistického státu jsem zahrnula další příklady sociálních výhod a způsoby ulehčení, které stát ženám nabízel. V roce 1948 byla v jednáních RŽ a ÚKŽ tématem zkrácená pracovní doba, kterou umožňoval dvouletý hospodářský plán. Předsednictvo ÚKŽ proto usilovalo o zachování možnosti polodenní práce žen i v rámci pětiletky. O zachování polodenní práce se uvažovalo alespoň ve velkých městech, dokud nebudou vystavěny jesle a mateřské školy v dostatečné míře,[453] zároveň o tuto možnost žádaly i některé podniky.[454] Zákon o pětiletém plánu požadavek ženské organizace ale zcela pominul.[455] Ve spojení s požadavky na mobilizaci pracovních sil, tedy vznikla akutní potřeba navyšování kapacit jeslí a mateřských škol.

Stát většinu ze zařízení určené pro pomoc ženám dotoval příspěvky, například na rok 1951 měla zařízení organizující pomoc v domácnosti dostat subvenci ve výši 2 milionů Kčs.[456] Referát práce a sociální péče společně s Československým červeným křížem zprostředkovával také službu bezplatného ošetřování dětí pracujících matek,

---

[449] NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Zpráva o činnosti IV. odboru ÚRD*.

[450] Tamtéž. Srov. NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Zpráva o činnosti družstev OD dne 29. srpna 1950.*

[451] Vlasta 4, 1950, č. 12, s. 11, *Dopisy čtenářek*.

[452] NA Praha, f. MPSP, k. 666, *Záznam jednání o družstvu OD dne 6. února 1951*.

[453] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 1, f. 116, *Porada užší komise ÚKŽ dne 12. října 1948 v sekretariátu ÚKŽ*.

[454] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 98, *Protokol schůze předsednictva dne 27. dubna 1948*.

[455] § 22 odst. 1 zákona č. 241/1948 Sb. o pětiletém plánu. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-241#cast4 (cit. 30. 7. 2024). *„Všichni českoslovenští občané se budou svou prací rovnoměrně podílet na plnění úkolů pětiletého plánu… při plném využití pracovní doby."*

[456] NA Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva Referátu práce a sociální péče ze dne 28. listopadu 1950*.

které nemají v domácnosti jiného příslušníka.[457] Motivací k této akci byla opět především snaha snižovat pracovní absenci, která brzdila výrobní cíle hlavně v odvětvích, v nichž pracovalo vysoké procento žen.[458]

Novinkou, spíše v odměňování pracujících žen než v řešení jejich přetěžování, byla státem dotovaná a závody organizovaná rekreace pro pracující matky. Otázka zajišťování rekreací nabrala v této době na důležitosti v kontextu předpokládaného zvýšeného pracovního zatížení: „*Protože v pětiletce bude pracovní úsilí vystupňováno, zvýší se tím i potřeba dobré rekreace, jež by pomohla nahradit síly vyčerpané při pracovním vypětí*."[459] Jak informoval článek ve Vlastě, pětiletý plán počítal se „*značným rozšířením rekreačních možností*" a se zlepšením kvality stravování a ubytování na rekreacích, na čemž měly pracovat organizace jako ÚRD, Sokol a Svaz mládeže.[460] Speciálně pro matky početných rodin (myšleno se čtyřmi a více dětmi) zorganizovalo MSP během léta a podzimu 1948 čtrnáctidenní bezplatnou rekreaci jako „*dar zasloužilým ženám*".[461] Z iniciativy MSP bylo založeno i družstvo „*Rodinná dovolená*", které se mělo starat o organizaci dovolených pro své členy, především matky s dětmi.[462] Členský podíl měla i RŽ a měla tak k dispozici rekreační objekty, které nabízela čtenářkám Vlasty na letní pobyty.[463] V součinnosti s ROH a ÚRO organizovaly závody letní či zimní rekreace pro pracující ženy, kde bylo zajištěné hlídání dětí, aby si matky mohly odpočinout.[464]

V usnadňování domácích prací figurovala stále také mechanizace a racionalizace domácnosti a výroba domácích spotřebičů. Dostupnost tohoto zboží ale stejně jako před rokem 1948 nebyla pro mnoho domácností samozřejmostí. O rozšiřující se nabídce domácích spotřebičů tak ženy mohly pouze číst ve Vlastě, která referovala o výstavách nejnovějších spotřebičů,[465] nebo je případně získat jako výhru v některých soutěžích časopisu. Jestliže shrnu informace z předcházejících odstavců, ve způsobech státních řešení dvojího břemene se po roce 1948 rozvíjejí linie nastavené po roce 1945. Dochází k centralizaci plánování i správy dětských zařízení, služeb OD a do praxe je

---

[457] Tamtéž.

[458] Vlasta 4, 1950, č. 11, s. 11, *Dnes něco o práci*.

[459] Vlasta 2, 1948, č. 51, s. 5, *Pojedeme i v zimě na hory*.

[460] Tamtéž.

[461] NA Praha, f. MPSP, k. 26, *Zpráva z porady na MSP 14. dubna 1948.* Srov. Vlasta 2, 1948, č. 51, s. 4, *Pojedeme i v zimě do hor.*

[462] Vlasta 2, 1948, č, 29, s. 15, *Chcete se stát členy družstva Rodinná rekreace?.*

[463] Vlasta 2, 1948, č. 31, s. 15, *Zotavovna pro členky Rady čs. žen.*

[464] Vlasta 3, 1949, č. 17, s. 11, *Maminky s dětmi v horách*.

[465] Vlasta 2, 1948, č. 10, s. 7, *Ukazujeme, co jsme vyrobili.* Srov. Vlasta 2, 1948, č. 13, s. 7, *Co jsme viděli na veletrzích zajímavého pro ženy*.

uváděn systém národního pojištění a státní sociální péče. Objevují se i nové cesty usnadnění života pracujícím ženám.

V komunikaci směrem k veřejnosti je kladen důraz na výsady socialistického zřízení, které zbavuje ženy břemene druhé směny a dává jim možnost volného času. Za signifikantní považuji snahu ukázat, že vládnoucí straně i celé společnosti až křečovitě záleží na blahu žen: „*Chceme, aby typ unavené a vyčerpané ženy, spěchající z práce do práce* (…) *patřil co nejdříve již minulosti.*“[466] Tento narativ je rozpoznatelný i v pramenech z fondů MSP i ÚKŽ. Problematiku přetížení žen raně socialistický stát považoval za důležitou vzhledem k potřebě mobilizace pracovních sil i vzhledem k ideovým cílům socialismu, který měl zajistit rovnoprávnost žen formou kolektivizace domácích prací.

4.2 Reflexe fungování a ohlasy žen

I v této kapitole chci postihnout reflexi žen na fungování státem zřízených služeb, které měly ulehčovat dvojí směnu žen. V tomto ohledu pracuji s reakcemi žen, které zveřejnil časopis Vlasta v číslech, která vyšla mezi lety 1948–1950. Oproti období 1945–1948 jsem nyní vycházela pouze z jednoho časopisu, který byl nástupcem dřívější Rady žen a Československé ženy. Škála analyzovaných reakcí a názorů byla tedy užší. Navzdory tomu lze vysledovat některé hlavní přednosti a výhrady, kterých si ženy všímaly a rozebíraly je v dopisech adresovaných Vlastě. Zde je samozřejmě nutné upozornit na určitou zkreslenost či nereprezentativnost analyzovaných textů, jelikož jednak sama redakce vybírala pouze některé dopisy čtenářek a jednak není možné postihnout pohled těch, kteří časopis nečetli nebo rozebírané služby nevyužívali. Je proto nutné výstupy z tohoto zkoumání nahlížet platné pouze pro určitý výsek, a nikoliv jako stanoviska platná pro celou společnost.

Všechny praktické otázky ohledně fungování zařízení pro děti, prádelen, správkáren a obchodů měly podobně jako před rokem 1948 ženy možnost konzultovat s časopisem ženské organizace, jehož redakce byla tak v nejtěsnějším i nejaktivnějším spojení s veřejností. Čtenářky byly redakcí přímo vyzívány, aby psaly své názory na zřizování správkáren, závodních jídelen[467] a dotazy ohledně služeb prádelen, dětských zařízení i úsporného hospodaření.[468] V rubrice dopisů na sebe pisatelky kriticky i podpůrně reagovaly, často ohledně zkušeností se službami, které mají ulehčovat domácí práce, nebo například výhod, jež mají mít pracující ženy při nákupech.[469] Přetištěné dopisy čtenářek se ve Vlastě začaly objevovat až v roce 1950 a byla jim věnována celá strana čísla, a navíc další půlstrana na odpovědi redakce. Z obsahu dotazů je patrné, že

[466] Vlasta 3, 1949, č. 7, s. 4–5, *Osvobozená žena*.

[467] Tamtéž, s. 3, *Co kdybychom si u nás zařídili správkárnu?*.

[468] Vlasta 4, 1950, č. 7, s. 10, *Ženy hospodyně obracejte se se svými starostmi na Radu žen.*

[469] Např. Vlasta 4, 1950, č. 37, s. 11, *Dopisy čtenářek*, Srov. Vlasta 4, 1950, č. 44, s. 11, *Dopisy čtenářek.*

čtenářky vkládaly do redakce Vlasty důvěru a mnoho žen se obracelo na redakci s otázkami velmi pestrého charakteru.

Důvěryhodné postavení si redakce Vlasty budovala mimo jiné poskytováním pomoci ženám, které jim zasílaly stížnosti a připomínky na špatně fungující služby, tím, že vyřizovala a urgovala jejich požadavky u daných podniků a žádala o vysvětlení a nápravu škod: „*Redakce Vlasty o všech takových stížnostech, návrzích i námětech jedná s národními podniky, s referáty lidové správy pro vnitřní obchod a výživu, i s ministerstvem vnitřního obchodu. Vše je vždy pečlivě projednáno, náprava chyb a nesprávností se zjednává operativně a krátkou cestou*."[470] Redakce dohlížela i na to, aby pisatelky dostávaly odpovědi, jež byly pak zveřejňovány v jednotlivých číslech, čímž si získávala nemalé sympatie u žen. Časopis na sebe tedy bral roli „zprostředkovatele" mezi svými čtenářkami a příslušnými podniky, obchody či úřady.

Ve srovnání s časopisy předcházejících Vlastě se jeho společenská role i dosah proměnily. Podle obsahu časopisů se redakce časopisu starala o zájmy pracujících žen v asi nejvíce praktické rovině a plnila významnou úlohu v kontaktu s veřejností. Vlasta zastávala i funkci poradní, kdy se na ni obracelo mnoho čtenářek s nejrůznějšími dotazy, na něž redakce odpovídala a radila čtenářkám, kam se mají obrátit. Účinnost i praktičnost některých doporučení redakce se však případ od případu lišily, například jedné čtenářce bylo na problém s umístěním dítěte do jeslí kvůli přeplněné kapacitě, porazeno, aby podala návrh na MNV a iniciovala založení jeslí v závodě, kde pracuje.[471]

Nejvíce dopisů směřovalo na téma dostupnosti potravin, oblečení a dalšího zboží, často také stížnosti na veřejné služby. Nejčastěji kritizovanou službou na stránkách Vlasty byla družstva OD.[472] Ačkoliv byly služby OD nejen Vlastou prezentovány jako hlavní pomocník v domácnosti a ideál kolektivizace domácích prací,[473] kritika ze strany uživatelek vypovídala spíše o opaku. Kritizována byla doba vyčištění prádla, cena i kvalita obsluhy. Jedna z pisatelek se udivovala nad špatnou kvalitou vyprání, byť OD avizovala užívání nejnovějších pracích prostředků i pracovních postupů.[474]

Častým důvodem nevyužití služeb či nedůvěry v ně byla podle průzkumu Vlasty dlouhá dodací doba vypraného prádla nebo spraveného oblečení.[475] Podle slov mnoha žen tedy služby OD nevyužívaly, ale přesto jedním z nedostatků těchto prádelen a čistíren zůstávala přeplněná kapacita, pravděpodobně kvůli prádlu z velkých podniků. Kriticky hodnotila družstva OD ale i samotná Vlasta, jež pomáhala ženám urgovat jejich stížnosti: „*S Osvobozenou domácností máme špatné zkušenosti, pokud se týče odpovědí*

[470] Vlasta 4, 1950, č. 41, s. 11.

[471] Vlasta 3, 1949, č. 29, s. 10, *Odpovídáme čtenářkám*.

[472] Vlasta 4, 1950, č. 34, s. 11.

[473] Vlasta 3, 1949, č. 19, s. 2, *Svátek matek*.

[474] Vlasta 4, 1950, č. 13, s. 11.

[475] Vlasta 4, 1950, č. 34, s. 11.

na stížnosti našich čtenářek." Vlasta tak reagovala na situaci, kdy se některé její čtenářky dočkaly reakce ze strany OD až po půl roce, což redakce nenechala bez povšimnutí: „*jistě bylo by správné, kdyby nám byla také vysvětlila* (OD), *proč odpovídá tak pozdě a kdy napravila chybu, o které nám na začátku jara psala paní J. F. z Jablonce nad Nisou.*"[476] Nelichotivý obraz družstev OD, který vykreslovaly dopisy nespokojených žen a kritizovala redakce Vlasty, znesnadňoval provoz OD a bezesporu přispěl k důvodům pozdějšího zániku většiny družstev. Kromě OD se ve čtvrtém ročníku časopisu objevovala opakovaně i kritika například Oděvní služby,[477] nebo různých specializovaných prodejen většinou kvůli špatné obsluze.

Co se týče řešení druhé směny budováním jeslí, mateřských škol a jídelen, nebyly výhrady tak časté jako v případě služeb zajištujících domácí práce. Ve srovnání s názory žen před rokem 1948, jež jsou rozvedeny ve druhé kapitole, došlo k posunu a například veřejné stravování bylo podle dopisů přijímáno lépe. Podobně byly ženy spokojenější také s jeslemi, mateřskými školami a jídelnami, respektive výhrad na tyto služby je v číslech Vlasty v letech 1948–1950 minimum a případně se týkají nedostačující kapacity těchto zařízení. Nedostatek jeslí a mateřských škol zdůvodňovala místopředsedkyně NS Hodinová-Spurná na školení funkcionářek RŽ nedostatkem prostor i personálu.[478]

V reakcích na stížnosti žen na špatnou kvalitu služeb se redakce časopisu nesnažila příslušná družstva OD omlouvat, ale naopak reagovala souhlasně se ženami, vyzdvihovala nedostatky služeb a zasílala apelace družstvům a podnikům, aby zlepšily náhradu škod i komunikaci se zákaznictvem. Vlasta tedy přiznávala nedokonalost veřejných služeb, ale současně se snažila část nespokojenosti s kvalitou či kvantitou poskytovaných služeb mírnit edukací žen o „správném" využívání těchto služeb a vyzívat k trpělivosti: „*Ale ne, nejsme netrpělivé, chápeme, že naše podniky musí vyrábět pro cizinu. A tak se zatím spokojíme s takovými drobnými pomocníky své práce v domácnosti.*"[479] Články tematizující nedostatky služeb ulehčující dvojí břemeno žen zároveň obsahovaly také více či méně skrytou výzvu, aby se ženy samy podílely na zřizování jeslí, jídelen, družstevních prádelen (požadavky na úřady, dobrovolná pomoc při výstavbě, potraviny pro jídelny), které jim mají ulehčit jejich „druhou směnu", respektive zlepšit výkonnost v práci.

Záměr zapojit ženy do budování řešení, které mají zmírňovat dopady druhé směny byl navíc podporován názornými příběhy šťastných matek, které se iniciativně podílí na budování služeb pomáhajících ženám a pochvalují si jejich kvalitu i dostupnost. Například článek *Osvobozená žena* vyzdvihoval aktivitu žen z moravské Topolné,

[476] Vlasta 4, 1950, č. 44, s. 11.

[477] Např. Vlasta 4, 1950, č. 26, s. 11.

[478] Vlasta 3, 1949, č. 27, s. 6, *Škola na Dobříši*.

[479] Vlasta 2, 1948, č. 10, s. 7, *Ukazujeme, co jsme vyrobili*.

kde ženy svépomocí navzdory byrokratickým obtížím vybudovaly družstevní prádelnu.[480] V reakcích redakce směrem ke čtenářkám panovala tedy jakási „strategii" částečného přiznání problému a zároveň zasévání spoluzodpovědnosti žen na výsledné kvalitě služeb, což redakce přiznávala: „*To, oč na stránkách Vlasty ustavičně usilujeme, aby totiž se ženy bez rozdílu podílely svou iniciativou a spoluprací na veřejném životě* (…) *aby se u nás již teď v době budování socialistického života žilo lépe a radostněji.*"[481]

Ačkoliv na výstavbu sociálních zařízení byl kladen po celé zkoumané období důraz, realita za zmíněným úsilím o radostnější život pokulhávala. Souběžně s tím se objevovaly stížnosti, že například kapacita jeslí a mateřských škol stále není dostačující: „*Jsme si vědomi toho, že společnost stále ještě zůstává našim matkám mnoho dlužna, že péče o děti zdaleka ještě nedosáhla té úrovně, na jaké bychom ji chtěli mít.*"[482]

Zajímavým pramenem reflexe žen je záznam diskuze pracovnic národního podniku Tepna s političkami a představitelkami ženského hnutí, který je uložený ve fondu ÚKŽ. Hlavní problém u pracujících žen představovaly podle zaměstnankyň dlouhá pracovní doba, zvyšující se nároky a vyčerpanost po pracovní době: „*Z práce přijdeme udřené a pracujeme-li celý týden 48 hodin, pak potřebujeme alespoň druhý týden v sobotu volno, abychom si mohly udělati svoji práci doma. Kultuře není možno se vůbec věnovati.*"[483] Tuto výtku kvitovala na debatě přítomná poslankyně Holečková, jež uznala, že ženy jsou přetížené a „*chce-li žena poctivě pracovati, není možno, aby dlouho stačila práci doma a v továrně.*"[484] Srovnatelně reagovala na této debatě i Hodinová-Spurná, podle níž mají problémy s pracovními výsledky na pracovištích, kde tvoří většinu ženy, *což je pramenem všech těžkostí, protože žena má vlastně dvě povolání, práci v továrně a doma*.[485]

Co se týče reflexe fungování služeb zmírňujících zatížení žen, zaměstnankyně měly výhrady například vůči mateřským školám s celodenním provozem, kdy se obávaly toho „*že by jim děti odvykly*" z delšího odloučení[486] a protestovaly i proti tvrzení, že jídelny vaří levněji než se vaří doma.[487] Debata zaměstnaných žen s političkami a představitelkami ČSŽ naznačuje, že političky projevily aktivní zájem o zlepšení situace pracujících žen, otázkou ovšem zůstává, zda vyslechnuté stížnosti později přetavily v konkrétní snahu o zlepšení, Na druhou stranu měla snaha řešit přetíženost žen své

[480] Vlasta 3, 1949, č. 7, s. 4–5, *Osvobozená žena*.

[481] Vlasta 4, 1950, č. 41, s. 11.

[482] Vlasta 2, 1948, č. 19, s. 4–5, *Sláva mateřství*. Srov. Vlasta 2, 1948, č. 18, s. 15, *Květy a červené srdečko*.

[483] NA Praha, f. 22, KSČ–ÚV – Ústřední komise žen, arch. j. 65, f. 360, *Zápis ze schůze 12. června 1951 v n. p. Tepna.*

[484] Tamtéž, f. 361.

[485] Tamtéž, f. 360.

[486] Tamtéž, f. 365.

[487] Tamtéž, f. 364.

limity, jelikož na některé stížnosti zaměstnankyň reagovala Hodinová-Spurná tím, že je hlavně potřeba vůle žen a jejich dobrá organizace času.[488]

Ve srovnání s obdobím třetí republiky se po roce 1948 nepochybně zvýšilo kladné hodnocení jeslí, mateřských škol, žňových útulků i veřejných stravoven. Tato linie řešení druhé směny se dá považovat za jako nejvíce rozvinutá ovšem s tím, že jejím výsledkem byla možnost zapojení většího počtu žen do práce. Odlišně na tom ale byly prádelny, čistírny, správkárny, jež čelily nejen velkým vnitřním problémům, ale i kritice ze strany veřejnosti. Vizi a očekávání odstranění domácích prací ze soukromého rodinného prostředí nedokázaly služby jako Osvobozená domácnost i přes velkou finanční podporu státu naplnit.

Ačkoliv v období 1948–1950 panoval ze strany masových organizací, státních institucí i odborů zájem o názory žen na řešení dvojího břemene a ulehčení pracujícím ženám bylo obecně přijímanou nutností, úvahy o řešení dvojího břemene se ve výsledku koncentrovaly na jiné problémy než samotnou přetíženost žen. Apelem na vlastní iniciativu žen v případě budování mateřských škol, zřizování obchodů a prádelen a zlepšování jejich služeb ale řešení pozbývalo samo o sobě na své účinnosti, jelikož na ženy byl kladen další úkol, kterému by měly věnovat svou pozornost.

[488] Tamtéž, f. 366.

5 Kontinuity a rozdílnosti řešení druhé směny

Problematika dvojího břemene se po roce 1945 stává v Československu celospolečensky řešeným tématem vlivem mobilizace pracovních sil, jež se týkala zejména žen v domácnostech. Dosavadní svázanost žen s prostředím domácností byla chápána jako překážka pro navýšení zaměstnanosti i rovnoprávného postavení žen. Z tohoto důvodu nastává v tomto období v československé společnosti zásadní změna v nazíraní na společenskou roli žen a funkce domácnosti. Ačkoliv dochází k redefinici představ o genderových rolích žen a jsou narovnána Košickým vládním programem a pak ústavou ženská práva, v oblasti rodiny nejsou přítomny úvahy o přerozdělení rolí v rodině a péči o děti, ta zůstává nazírána jako odpovědnost žen. Způsob emancipace žen v lidové demokracii i v počátcích socialistického zřízení tak vedl k vytvoření dvousměnného způsobu života žen, kdy se první směna odehrává v zaměstnání a druhá doma.[489] Snaha státu najít řešení zmírňující dvojí břemeno žen se odvíjela od potřeby plánovaného hospodářství mobilizovat pracovní síly, což se zásadně promítlo do celého způsobu uvažování o jevu druhé směny. V následující kapitole shrnu a zároveň zodpovím výzkumnou otázku, jakými způsoby řešil stát v letech 1945–1950 druhou směnu. Zaměřím se také na porovnání kontinuit a diskontinuit před a po roce 1948 v přístupu státu k této problematice.

Způsoby řešení druhé směny v celém zkoumaném období jsou kolektivizační, zakládají se na státní finanční podpoře a jsou realizovány skrze odborové organizace a organizace ženského hnutí. Souběžně se zaváděním institucí, které mají ženám ulehčit práci a ušetřit čas, probíhala v období 1945–1950 osvětová a edukační činnost směrem k ženám o racionalizaci a efektivitě v péči o domácnost a rodinu. Přístup státních institucí, vlád ani společenských organizací k problematice nevykazuje komplexní a systémovou snahu o změnu. Primární snahou není odstranění zdvojení povinností žen redefinicí genderových rolí, ale pouze zmírněním dopadů a zefektivněním sféry domácích prací. Problematika přetížení žen tedy zůstávala ve zkoumaném období nazírána „tradičně“ jako součást obrazu žen. Hlavním prostředkem řešení dvojího břemene žen ve zkoumaném období byla snaha kolektivizovat domácí práce a částečně i výchovu dětí. Navrhované linie řešení, které jsem ve své práci představila, měly ženám umožnit alespoň částečné zapojení do pracovního procesu tím, že zmírní jejich vytížení v domácnosti. Pokud mám obecně pojmenovat linie, v nichž státní orgány a ženské organizace uvažovaly o řešení dvojího břemene žen, týkaly se nejvíce tří „oblastí“ – domácnosti, dětí a obecně různých pracovních, sociálních a finančních úlev a výhod pro ženy.

K proměně domácností a ušetření času měla přispět mechanizace domácích prací a jejich celková racionalizace. Po technické stránce začal stát financovat vývoj nových

[489] Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010, s. 354.

většinou elektrických domácích spotřebičů, např. kuchyňských robotů, praček, ledniček. Po válce na vývoji mechanizace domácností pracovalo především ÚČH, na politické úrovni pak o racionalizaci domácích prací usilovaly poslankyně PNS. Důrazné sliby ovšem doprovázelo jejich pozvolné a často neefektivní naplňování. Po roce 1948 byl navíc vývoj technologií cílen přednostně na veřejné prádelny a jídelny než na produkcí menších domácích spotřebičů. Moderní elektrické spotřebiče navíc zůstávaly spíše nedostupnou novinkou, která sice slibovala revoluci v domácnostech, ale kvantitou výroby ani cenou neodpovídala reálným potřebám a možnostem pracujících žen.[490] Racionalizace domácích prací představovala paradoxní způsob řešení dvojího břemene, jelikož ženy byly motivovány k lepší organizaci času tak, aby stíhaly po zaměstnání efektivně obstarat děti a domácnost. Náznaky o větším zapojení mužů do chodu domácnosti jsou nepatrné a z tohoto hlediska byl problém druhé směny chápán jako problém žen, s nímž jim chce stát „pomoci", ale do jisté míry si s ním musí ženy poradit samy. Tento způsob tedy nepovažuji za řešení druhé směny, naopak jako krok k většímu zatěžování žen.

Zásadní změnou pro podobu domácností a řešení dvojího břemene, na které se stát spoléhal, představovalo budování kolektivních služeb zajišťujících domácí práce. Stát vkládal do tohoto způsobu řešení nemalé finanční prostředky a podobně i odbory a ženské organizace věnovaly propagaci veřejných prádelen, čistíren a jídelen velkou pozornost. Největším projektem tohoto druhu byla družstva Osvobozená domácnost, jež ztělesňovala ideál kolektivizace domácích prací. V období třetí republiky bylo budování kolektivních zařízení v rovině plánování a pokusných provozů. Po roce 1948 došlo ke zintenzivnění budování a rozšiřování služeb mimo jiné v důsledku kolektivizace, která státu umožnila využít zkonfiskované budovy soukromých podniků. Archivní prameny ovšem v celém sledovaném období naznačují, že se veřejné služby zprostředkující pomoc domácnostem kontinuálně potýkaly s nedostatečnou kapacitou, cenami, které byly pro veřejnost nedostupné, nedůvěrou zákaznic a zákazníků i neuspokojivou kvalitou služeb.

Další oblastí, kterou se státní instituce zabývaly v kontextu dvojího břemene žen byla péče o děti. Už po roce 1945 v Československu začalo systematické plánování výstavby jeslí a mateřských škol, jež ženám odeberou starost o potomstvo a umožní jim začít pracovat nebo v případě již pracujících žen v zaměstnání setrvat. Prameny obsahující informace o plánovaném budování dětských zařízení tak vyvrací tvrzení Aleny Heitlinger, která růst počtu jeslí a mateřských škol v poválečném Československu

[490] Zajímavým paradoxem, kterého si ohledně modernizace domácností všímá Wagnerová, je, že v ulehčování domácích prací byla důležitost přikládána postupné redukci objemu prací vykonávaných v rodině a jejich převedení do sféry služeb ale současně byla propagována modernizace a vyšší technologická vybavenost domácností. Viz Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu,* Praha 2017, s. 150.

připisuje jako zásluhu komunistické strany. To se však na základě poznatků mého výzkumu jeví jako zjednodušující tvrzení.[491] Dětská zařízení postupně odbourávala nedůvěru rodičů. Ze všech praktikovaných řešení druhé směny, které lidově demokratický stát zaváděl a podporoval, se dětské výchovné instituce ujaly a zakořenily nejlépe. Úspěšnost jeslí a mateřských škol byla kromě rostoucí zaměstnanosti dána také tím, že péče o děti byla jednou z priorit v rámci státní sociální péče a zaváděného národního pojištění a byla na ně vynaložena nemalá finanční podpora.[492] Přesto, že počet i kapacita mateřských škol a jeslí ve sledovaném období místy i skokově narůstal, nedostačoval potřebám plynoucím ze zvýšeného zapojování žen do zaměstnání.[493]

Třetí zmíněná oblast řešení byla ve zkoumaném období nejvíce proměnlivá. Co se týče různých sociálních a finančních výhod, mnoho z nich zakotvila Ústava z roku 1948. V rozbíhajícím se systému národního pojištění byly zohledněny příspěvky na péči o děti. V této linii řešení lidově demokratický stát zavedl možnost zkrácené pracovní doby žen, jež byla ovšem po roce 1948 zrušena. Aktuální tématem bylo po celých pět let nakupování, respektive úprava otevírací doby obchodů, aby zaměstnané ženy nebyly znevýhodněny. Ukotvující se režim státního socialismu po roce 1948 zaměřil pozornost na zajištění dovolených prostřednictvím odborových organizací pro pracující matky a celozávodních rekreací. Financování rekreací bylo spíše snahou ukázat, že státu i straně záleží na odpočinku žen a že si je společnost přetěžování žen vědoma. Ve své podstatě to ale druhou směnu jako takovou neřešilo a tento přístup formou „ulehčování“ naopak přiznával a potvrzoval, že ženy mají rolí a zodpovědnosti více a musí je kloubit dohromady, za což jim společnost projevuje úctu v podobě dovolené či finančních příspěvků.

Interpretace únorového převratu roku 1948 jako výrazného předělu v kontextu postavení a emancipace žen a přístupu státu k řešení dvojího břemene by znamenalo popření kontinuity, jež je v přístupech státu k problematice tzv. druhé směny více než patrná. Nehledě na změnu politického kurzu zůstalo mnoho dříve započatých procesů týkajících se postavení žen a druhé směny zachováno a dále rozvíjeno, byť samozřejmě v odlišeném politických a ideologických podmínkách.

Jednou ze zásadních tendencí, jež ovlivnila samotný přístup státu k problematice dvojího břemene žen, bylo uvažování o jevu druhé směny v těsné souvislosti se zařazením žen do ekonomicky aktivní sféry společnosti. Snaha o zmírnění dopadů dvojí zaměstnanosti žen byla ve své podstatě ovlivněna cílem co nejvíce navýšit počet pracujících žen. Řešení druhé směny, jež jsem rozepsala výše, byla nejen budována, ale i

---

[491] Alena HEITLINGER, *Women and State Socialism. Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*, McGill-Queen's University Press 1979, s. 167.

[492] Vlasta 3, 1949, č. 25, s. 3, *Ráj dětí*.

[493] Na Praha, f. MPSP, k. 664, *Zpráva o tom, jak byl splněn v r. 1950 plán zařízení pomáhající pracující ženě.* Srov. Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE, *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change, Prague 2009*, s. 84.

veřejně prezentována jako cesta k zapojení vyššího počtu žen do práce, a perspektivou ideologie marxismu-leninismu bylo toto řešení cestou k jejich osvobození.

Jak ukázaly předchozí kapitoly, po celé sledované období 1945–1950 byla paradoxně řešení v podobě kolektivních služeb a dětských zařízení navrhována tak, aby ženám umožnila „jejich" dvě směny v práci a domácnosti lépe časově skloubit. Služby byly prezentovány jako „pomoc" s výchovou dětí a domácími pracemi, ale zároveň, a ještě důrazněji, jako nástroj pro zisk pracovních sil a uvolnění žen z domácností do práce. Ačkoliv se v pramenech a prozkoumaných časopisech vyskytuje argument ulehčení práce přetíženým ženám, řešení problematiky druhé směny v letech 1945–1950 nelze interpretovat jako snahy o odstranění tohoto problému a o redefinici genderových rolí v rodině, ale jako hledání cest ke snížení negativních důsledků tohoto jevu. Toto nazírání na zkoumanou problematiku představuje další shodný jev v obou politických režimech.

Další kontinuální prvek v období 1945–1950 spatřuji v dynamice „proklamovaného" a „realizovaného". Stát i ženské organizace v komunikaci řešení dvojího břemene směrem k veřejnosti kladly velký důraz na ujištění, že ulehčení ženám je jednou z hlavních priorit a probíhá neustálé zlepšování veřejných služeb, jídelen a dětských zařízeních. Tyto deklarace byly výrazné napříč časopisy pro ženy i prameny z provenience ÚKŽ či Komise pro sociálně-politické otázky žen, jež jsou citovány výše. Okázalé záruky státních orgánů o důležitosti celého problému a ujišťování veřejnosti o chystaném zlepšování služeb pro pracující ženy se po roce 1948 ještě vystupňovaly.[494] Stát se v souvislosti s nutností zvyšovat zaměstnanost zároveň snažil nabídnout lepší péči o pracující ženy, rozšiřování sítě jeslí, mateřských škol a jídelen či dotování rekreací.[495] Ovšem realizace tak angažovaně proklamovaných příslibů probíhala daleko pomaleji a s neuspokojivými výsledky, což bylo v protikladu s vyslovenými zárukami.

Především z prostudovaných časopisů pro ženy, které vydávaly organizace ženského hnutí, ÚČH i KSČ, vyvstává další opakující se prvek a současně i paradox v přístupu k problému druhé směny, a to, že ženy byly vyzývány k zefektivnění domácích prací a dobré organizaci času. Mnoho článků v časopisech jako byla Vlasta nebo Československá žena obsahují narativ apelující na pracující ženy a matky, že řešení problematiky dvojího břemene a z ní plynoucí přetížení žen závisí i na ženách samotných. Role žen měla spočívat v aktivním přístupu k budování družstevních prádelen, jídelen a iniciaci zakládání jeslí a mateřských škol v daných regionech. Politické elity i organizace ženského hnutí tím po celé zkoumané období převáděly část zodpovědnosti za úspěšné snižování přetížení žen na ženy samotné po celé zkoumané období.

S praktickým zaváděním „řešení" dvojího břemene a kontaktem s veřejností se ve zkoumaném období pojí výrazná role ženského hnutí. Organizace ženského hnutí hrály v debatách i realizaci řešení dvojího břemene zásadní úlohu. Ačkoliv se po roce

[494] Např. Vlasta 4, 1950, č. 8, s. 10, *Za dva roky*.

[495] Vlasta 2, 1948, č. 51, s. 5, *Pojedeme i v zimě do hor*.

1948 vrcholná ženská organizace dostává pod přímý vliv ÚKŽ, která byla součástí komunistické strany, a její postavení v politické činnosti se proměňuje, v kontextu problematiky druhé směny představuje činnost ženské organizace další kontinuální jev. RČŽ i RŽ spojuje především jejich úloha v realizace výstavby mateřských škol, jeslí, závodních jídelen nebo družstev OD prostřednictvím místních organizací, dále jejich agitační činnost mezi ženami, zájem o pracovní podmínky žen a komunikace s veřejností prostřednictvím časopisů ženského hnutí. Souhlasím s Nečasovou, že komunistická strana nepřikládala významu RŽ v rovině nejvyšších stranických struktur velkou prioritu.[496] Domnívám se však, že v rovině realizace projektů zmírňujících dvojí břemeno žen považovala strana roli RŽ díky místním organizacím a kontaktu s veřejností skrze Vlastu za významnou.

Kromě zmíněných kontinuit v přístupu státu ke druhé směně je samozřejmě možné vysledovat po roce 1948 určité změny, které jsem nazvala jako rozdílnosti, jelikož je nepovažuji přímo za diskontinuity, jež by se zásadně odvracely od praxe v období třetí republiky. Co se týče komunikace státu a politických elit směrem k veřejnosti, dochází po komunistickém převratu k nárůstu tlaku ze strany státních i stranických institucí a organizace žen na začlenění žen do pracovního procesu, podobně narůstá tlak na pracovní morálku a budování státu. Současně s tím došlo také k zintenzivnění politických slibů a garancí o rychlé a účinné pomoci pracujícím ženám ve zvládání „jejich" úkolů. Oba zmíněné prvky v komunikaci státu směrem k veřejnosti se vyskytují po celé období, ale po roce 1948 dochází k jejich proklamované prioritizaci a zvýšenému výskytu v prostudovaných pramenech. Nepovažuji to proto za „diskontinuitu" ve své komparaci, ale za citelnou proměnu, která se po roce 1948 objevuje.

Ve zkoumaném období dochází průběžně k upozaďování či naopak upřednostňování některých nastíněných linií řešení druhé směny. Zatímco po roce 1945 hrála důležitou roli mechanizace domácností a vývoj nových technologií, alespoň podle frekvence článků v časopisech pro ženy, po nástupu komunistické moci byly informace o nových technologií do domácností ve veřejném prostoru přítomny, ale nebyly propagovány se stejnou razancí. Naopak je možné sledovat proměnu v narativu o roli veřejných služeb, jejichž význam ve zmírňování dvojího břemene žen byl vyzdvihován mnohem intenzivněji. Služby jako prádelny, čistírny a jídelny, jež lidově demokratický stát nejprve prezentoval jako pomoc, ale nikoliv stoprocentní pokrytí domácích prací, po roce 1948 i vzhledem k socialistické politické orientaci, nabyly veřejné služby přívlastku dokonalé kolektivizace domácích prací. Řešení dvojího zatížení žen formou zkrácení pracovní doby, které bylo výraznou linií v období třetí republiky, komunistická moc úplně opustila a zaměřila se na jiné druhy ulehčování pracujícím ženám.

Na základě bádání o reflexi žen státem avizovaného ulehčování dvojího břemene se lze dovtípit, že se postupem času proměňovalo hodnocení některých služeb. Například veřejné stravování bylo čtenářkami Vlasty v letech 1948–1950 obecně hodnoceno

[496] Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír!*, Brno 2011, s. 197.

lépe, než závodní a školní jídelny před rokem 1948. Naopak u hodnocení služeb OD veřejností, zejména prádelen a správkáren, jsem nezaznamenala v dobových časopisech výraznou pozitivní či negativní proměnu. Stále převládala spíše nespokojenost s poskytovanou kvalitou. Samozřejmě s rozšiřováním sítě družstev narůstal i počet stížností, ovšem předmět nespokojenosti zůstával totožný – nejčastěji kvalita, doba vyřízení a cena. Po roce 1948 se objevují nové prvky v řešení dvojího břemene, například zajišťování a financování rekreací pro matky a pracující ženy. K urychlení realizace výstavby dětských zařízení, veřejných stravoven a služeb přispěla výrazně kolektivizace, která umožnila řadu vyvlastněných objektů využívat například jako rekreační objekty či prádelny.

Proměnou po únorovém převratu prošla také organizace správy a řízení institucí a služeb zmírňujících dopady dvojího břemene. Éra třetí republiky byla, co se týče organizace služeb ulehčujících práci žen, založena v mnoha případech na iniciativě samotných žen, například v otázce školního stravování. Právě jídelny se staly po roce 1948 jednou ze služeb, která nabyla systematičtější organizace. Konec 40. let se tedy vyznačuje centralizací správy služeb, dětských zařízení, družstev OD apod., systematičtějším rozdělením jejich řízení na konkrétní stranické orgány, odbory a družstva a závodní rady. Při zkoumání období 1945–1948 jsem pracovala se stenoprotokoly a tisky z PNS a ÚNS, jež se týkaly zaměstnanosti žen a problematiky dvojí zaměstnanosti žen, ovšem v materiálech NS z období 1948–1950 se o tomto tématu informace nevyskytují. To je dalším rozdílem mezi oběma časovými úseky, kdy debata o tématech spojených se zaměstnaností žen mizí z úrovně poslanecké sněmovny.

Přístup státu k problematice druhé směny žen v Československu v letech 1945–1950 vykazuje mnoho vnitřních i vnějších paradoxů. Jak jsem předestřela, problematika dvojího břemene nebyla nazírána způsobem hledání příčin a jejich odstranění, ale jako hledání cest ke zmírňování negativních dopadů jevu a zefektivnění organizace času žen. Proklamovaná rovnoprávnost žen navíc nebyla doprovázena odpovídající proměnou genderových konstruktů v rodině i společnosti. Některé časopisecké články hodnotily zapojení mužů do péče o rodinu pozitivně, ale jinak proměna mužské role v domácnosti veřejně více propagována nebyla.

Počáteční úvahy o řešení jevu druhé směny a státní sociální péči o pracující ženy se neoprostily od nahlížení celé problematiky jako „problému žen“, kterým stát podává pomocnou ruku v „jejich“ zatížení. Ulehčování práce žen formou jeslí, prádelen či úpravou prodejní doby navíc mělo vyřešit aktuální problém nedostačujících pracovních sil a zlepšit pracovní výkonnost, tedy zamezit absencím, s nimiž se potýkaly obory, jež zaměstnávaly velké procento žen.[497] Motivaci zajistit ženám více volného času převyšovala snaha dosáhnout plné zaměstnanosti a lepšího pracovního výkonu, což dokládají nejen prostudované interní dokumenty z ministerstev, odborů a organizací ženského hnutí, ale také časopisy určené veřejnosti. Ze zkoumání zpětné vazby žen vyplývá,

[497] Vlasta 4, 1950, č. 11, s. 11, *Dnes něco o práci*.

že stát ve 2. polovině 40. let nebyl schopen zajistit odpovídající kapacitu a úroveň služeb. Tato nedokonalost byla státními institucemi či ženským hnutím veřejně přiznávána stejně jako potřeba dbát o zlepšení provozu sociálních zařízení i zlepšení podmínek pro pracující ženy, na stranu druhou tyto proklamace nepřinášely výrazné zlepšení. Nabízí se proto otázka, zda se jednalo o zamýšlený způsob, jak uklidnit veřejnost a oddalovat řešení, nebo byl tento jev výsledkem špatné systémové organizace, do níž se propisovala přetrvávající poválečná krize. Jak ukázaly i pozdější sociologické průzkumy v 60. a 70. letech, tak ani za předpokladu fungujících služeb nebylo kloubení všech očekávaných rolí pro ženy dlouhodobě udržitelné a přetíženost žen z jejich dvousměnného života se nelepšila. Podle vytíženosti mateřských škol, prádelen a závodních jídelen lze odvodit, že byly nabízené služby pracujícími ženami využívány, ale současně panovala častá nespokojenost s jejich úrovní, dostupností a kapacitou, což je problém, jenž přetrvával do dalších let. Nabízí se ovšem otázka, zda v realitě poválečné krize, kdy rodinám nestačil na udržení životní úrovně jeden příjem, mohly mít na vybranou.

Závěr

Tato diplomová práce se zabývala jevem tzv. druhé směny v Československu v letech 1945–1950 z perspektivy toho, jakými způsoby se československé stání instituce, politická reprezentace a organizace ženského snažily problematiku dvojího břemene řešit. Cílem bylo popsat různé linie přístupů státních institucí, politických orgánů a organizací ženského hnutí ke dvojímu břemeni žen, postihnout realizaci řešení a na základě dopisních rubrik v ženských časopisech zachytit také reflexi fungování realizovaných řešení druhé směny ženami z řad veřejnosti. Na základě toho bylo mým záměrem rovněž sledování kontinuit a rozdílností řešení problematiky dvojího břemene ve vymezeném období, které bývá tradičně rozdělováno komunistickým převratem na dobu „před“ a „po“ roce 1948, což může zakrývat některé pokračující tendence zejména v oblasti sociální politiky.

Přístup státních institucí k problematice druhé směny se po celé období vyznačoval kolektivistickými řešeními, zároveň v tomto období dochází k plánování a postupné realizaci sociálního pojištění. Řešení se zaměřovala nejvíce na tři oblasti – na péči o děti zajištěnou budováním státních jeslí, mateřských škol a družin; na domácnosti, jež měly projít technologickou modernizací a domácí práce měly nadále zajišťovat veřejné služby jako prádelny jídelny a nákupní a úklidové služby; a na sociální péči o pracující ženy přijímáním různých opatření, například úpravou otevíracích hodin obchodů, zkrácení pracovní doby, od níž bylo po roce 1948 upuštěno a pozornost státu se zaměřila na rozšiřování nabídky a kapacit sociálních služeb nebo na dotování rekreací zaměstnaným ženám. Ačkoliv politická reprezentace po celé zkoumané období chápala a komunikovala otázku dvojího břemene žen jako zásadní pro celou společnost a vyžadující nutné řešení, řečený důraz neodpovídal realitě, jež doplácela na nedostatek kvalifikovaných pracovních sil, materiálu i prostorů. V případě služeb poskytujících praní, úklid v domácnostech či nákupy se služby potýkaly na negativní odezvy od veřejnosti.

Hodnocení míry vlivu reflexe pracujících žen a matek způsobů eliminace dopadů dvojího břemene považuji za nutné sama relativizovat. Nejen kvůli nedostatku pramenů je problematické posoudit, do jaké míry měla zpětná vazba žen na fungování a zlepšování dětských zařízení, sociálních opatření a veřejných služeb reálný dopad. Zároveň je důležité dodat, že státní orgány nepředkládaly způsoby překonání negativních dopadů dvojího břemene „shora“, jelikož přijatá sociální opatření nebyla nařízená a politické elity, státní instituce i ženská hnutí předjímaly participaci žen na realizaci plánovaných řešení. V zájmu úspěšnosti byla tak snaha zmobilizovat a namotivovat pracující ženy a matky, aby se podílely na řešení dvojího břemene. Na časopisech vydávaných ženskými organizacemi je možné sledovat minimálně formální zájem o zpětnou vazbu veřejnosti v poradních rubrikách, kde čtenářky a čtenáři dostávali možnost k vyjádření. Ovšem vzhledem k omezeným možnostem, minimálnímu podílu žen

na politickém dění a na plánování podpory pracujících žen, nelze připisovat prostoru pro zpětnou vazbu a kritiku v časopisech nějak zásadní propis do reality. Rozhodnutí státních orgánů a politických elit byla samozřejmě vždy konečná.

Přínos své práce spatřuji v podrobném prozkoumání období z hlediska ambivalentnosti přístupů k problematice dvojího břemene a analýzy spojitostí a rozdílů těchto řešení po roce 1948. Můj výzkum vyzdvihuje kontinuitu péče o pracující ženy v pětiletém poválečném období, během něhož došlo k ideologické a politické proměně orientace státu. Popsané kontinuity jasně ukazují na mnoho procesů, zejména v oblasti sociální politiky, které byly započaté už v roce 1945 a komunistická vládnoucí garnitura na ně po únoru 1948 v mnoha ohledech navazovala a dále je rozvíjela. Způsoby řešení druhé směny, které si komunistické elity připisovaly měly své kořeny už před rokem 1945 a byly v mnoha případech výsledkem konsenzu všech tehdejších politických stran. Tato zjištění současně vyvrací a problematizují teze některých starších prací, jež připisovaly určitá sociální opatření přímo komunistické vládě.

Zkoumané přístupy státních institucí k řešení negativních dopadů dvojího břemene žen ukazují, že na problematiku druhé směny bylo ve sledovaném období 1945–1950 nahlíženo jako na „problém žen“, jimž je pro potřeby snižování nedostatku pracovních sil nutné nabídnout ulehčení, pomoc, a tím i čas na placenou práci. Podle jednání státních a stranických elit i ženských organizací nevnímaly či přehlížely tyto instituce negativní dopady druhé směny jako celospolečenskou záležitost. Mé bádání potvrzuje závěry některých starších odborných prací, tedy že vnímání problému dvojího břemene se během trvání státního socialismu, který nebyl homogenním obdobím, ve své podstatě nezměnilo.

Pro zkoumání výše uvedených badatelských otázek a cílů jsem majoritně využívala prameny z fondu Ministerstva práce a sociální péče z Národního archivu. Dále jsem využívala přepisy z jednání Prozatímního a Ústavodárného Národního shromáždění, které byly dostupné na webových stránkách Poslanecké sněmovny ČR v digitální knihovně. Pramennou základnu doplňovaly rovněž časopisy Rada žen, Československá žena, Rádkyně žen, Vlasta a Československo dostupné fyzicky či digitálně v Moravské zemské knihovně. Téma druhé směny (nejen v prostoru Československa) nabízí široké možnosti dalšího a podrobnějšího zkoumání a různých přístupů. Jelikož se Touto problematikou se zabývalo dosud jen málo historiografických prací, většinou pouze okrajově a netvořilo stěžejní téma výzkumu. Potenciál spatřuji dále v zaměření se například na konkrétní závod či podnik a analýzu tamních sociálních opatření pro pracující ženy a jejich vlastní percepci této problematiky. Z tohoto hlediska je perspektivní rozšířit pramennou základu například o závodní tisk, odborářská periodika či o analýzu rozhlasového a pro pozdější období televizního vysílání k tématu postavení žen v rodinách, zaměstnanosti žen a podobně. Nabízí se také podrobnější rozpracování fungování služeb, například Osvobozené domácnosti či Služby ženám buď v obecné rovině státu nebo v zaměření se na konkrétní region či správní oblast.

Prameny

Archivní prameny

Archiv města Brna

fond Československý svaz žen – městský výbor, Brno (zn. R 91)

Moravský zemský archiv

fond Rada československých žen – zemské ústředí Brno (zn. G 93)

Národní archiv v Praze

fond KSČ–ÚV – Ústřední komise žen (č. 22)

fond Ministerstvo práce a sociální péče, Praha (zn. MPSP)

fond Ministerstvo průmyslu, Praha 1919–1988 (zn. MPrům)

Literární prameny

Československá žena (1945–1947)

Československo (1945–1947)

Naše domácnost (1945–1946)

Rada žen (1945–1946)

Rádkyně žen (1948–1950)

Vlasta (1947–1950)

Vydané prameny

August BEBEL, *Žena a socializmus*, Bratislava 1977.

Edvard BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, Praha 1999.

Friedrich ENGELS, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a* státu, Praha 1950.

Košický vládní program. Program nové československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků, Praha 1984.

Karl MARX – Friedrich ENGELS – Vladimir I. LENIN, *K ženské otázce*, Praha 1973.

Karel MARX – Friedrich ENGELS – Vladimir I. LENIN, *Žena a spoločnosť*, ed. Jirka Vašinová, Praha 1973.

Literatura

Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017.

Jaroslava BAUEROVÁ, *Marxismus-leninismus a ženská otázka*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 16–30.

Jaroslava BAUEROVÁ, *Informace o celostátní konferenci pořádané k Mezinárodnímu roku ženy „Co dal socialismus ženám a jak ženy přispívají k rozvoji socialistické společnosti“*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 103–111.

Jaroslava BAUEROVÁ, *Vznik a vývoj rodiny a její funkce v socialistické společnosti*, Sociologický časopis 15, 1979, č. 3/4, s. 266–81.

Jaroslava BAUEROVÁ – Jolana JANČOVIČOVÁ, *Postavení žen a rodin v ČSSR*, Sociologický časopis 19, 1983, č. 2, s. 225–237.

Eva BÁRTOVÁ, *Několik informací o postavení žen v socialistických zemích*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 111–115.

Co dal socialismus ženám. Jak ženy přispívají k rozvoji socialistické společnosti, Praha 1975.

Criss CORIN, *Superwoman and the Double Burden: Women´s Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*, 1992, London 1992.

Natalie Zemon DAVIS, *Women's History in Transition: European Case*, in: Feminist Studies 3; č. 3/4, 1976.

Laura L. DOWNS, *Writing Gender History*, London 2004.

Laura L. DOWNS, *Od dějin žen k dějinám genderovým*, in: Stefan BERGER – Heiko FELDNER – Kevin PASSMORE (eds.), *Jak se píšou dějiny*, Brno 2016.

Silvia FEDERICI, *Wages against Housework*, Bristol 1975.

Melissa FEINBERG, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia 1918–1950*, University of Pittsburgh 2006.

Emilian HAMERNÍK, *Postavení ženy v rodině za socialismu*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 5–15.

Libuše HÁKOVÁ, *Ženy v sociální struktuře naší společnosti*, in: Pavel MACHONIN, Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, s. 547–565.

Libuše HÁKOVÁ, *Úvaha a podněty k chápání společenských funkcí ženy*, Sociologický časopis 5, 1970, s. 432–440.

Hana HAŠKOVÁ, *Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti 1945–2006*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 8, 2007, č. 2, s. 15–26.

Hana HAŠKOVÁ – Zuzana UHDE (eds.), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*, Prague 2009.

Barbara HAVELKOVÁ, *Genderová rovnost v období socialismu*, in: Michal BOBEK – Pavel MOLEK – Vojtěch ŠIMÍČEK (eds.), Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví, Brno 2009, s. 179–206.

Hana HAVELKOVÁ, *Women in and after „clasless" society*, in: Christine ZMROCZEK – Pat MAHONY (eds.), Women and Social Class – International Feminist Perspectives, London 2005, s. 69–84.

Hana HAVELKOVÁ – Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.), *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015.

Alena HEITLINGER, *Women and State Socialism. Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*, McGill-Queen's University Press 1979.

Arlie HOCHSCHIELD with ANNE MACHUNG, *The Second Shift. Working Parents and The Revolution at Home*, London 1989.

Jarmila L. A. HORNA, *Current Literature on the Position and Roles of Women in Czechoslovakia*, Canadian Slavonic Papers, Vol. 20, 1978, No. 1, s. 78–90.

Květa JECHOVÁ, *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK (eds.), Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945, Praha 2008, s. 69–129.

Květa JECHOVÁ, *Osvobozování domácnosti*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 13, 2012, č. 1, 52–61.

Květa JECHOVÁ, *Postavení žen v Československu v období normalizace*, in: Oldřich TŮMA – Tomáš VILÍMEK (eds.). Česká společnost v 70. a 80. letech: sociální a ekonomické aspekty, Praha 2012, s. 176–246.

Květa JECHOVÁ, *Emancipace shora. Ženské organizace v českých zemích v druhé polovině 20. století*, Paměť a dějiny 7, 2013, č. 4, s. 3–18.

Anna JONÁKOVÁ, *Ženy v odborech. Činnost Komise žen Ústřední rady odborů v letech 1945–1948*, Paginae Historiae 25, 2017, č. 2, s. 93–113.

Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007.

Norbert KMEŤ, *K ľudovej demokracii*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 99–105.

Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005.

Marie LÁNÍKOVÁ – Adéla SOURALOVÁ, *Domácí práce a druhá směna v režii československých ženských organizací v letech 1945–1948*, Český lid 102, 2015, č. 3., s. 281–306.

Marie LÁNÍKOVÁ – Adéle SOURALOVÁ, *Domácí je politické? Hospodyňství v poválečném Československu perspektivou Ústředí československých hospodyň a národně-socialistických poslankyň*, Gender, rovné příležitosti, výzkum 17, 2016, č. 2, s. 29–41.

Kateřina LIŠKOVÁ, *Politika touhy. Sex a věda v komunistickém Československu*, Brno 2022.

Miroslava MIŠIČKOVÁ, *Ženy a zmeny v reprodukcii. Perspektíva marxistického feminizmu*, in: Feministky hovoria o práci, Bratislava 2015, s. 67–100.

Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: Zklamání a naděje*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIÁN – Stanislav KOKOŠKA (eds.), Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody, Praha 2005, s. 339–344.

Ludmila MUŽÍKOVÁ–NOSILOVÁ, *Naše ženy v historii a ve výstavbě státu*, Praha: Ministerstvo informací 1946.

Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnost, limity, východiska*, in: Dějiny – teorie – kritika, č. 1, 2008, s. 81–102.

Denisa NEČASOVÁ, *„Nahraďme muže na jejich pracovních místech!" Gender a nábor žen do zaměstnání v poúnorovém Československu*, Časopis Matice Moravské 128, 2009, č. 2, s. 367–379.

Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011.

Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018.

Michal PULLMANN, *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011.

Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010.

Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016.

Jana RATAJOVÁ, Gender history jako alternativní koncept dějin, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (eds), Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie, Pardubice 2006, s. 33–40.

Jan RYCHLÍK, *Československo v období socialismu 1945–1989*, Praha 2020.

Hilda SCOTT, Does Socialism liberate Women?, Boston 1974.

Joan W. SCOTT, *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, The American Historical Revue 91, 1986, č. 5, s. 1053–1075.

Eva UHROVÁ, *Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen. Květen 1945 až únor 1948*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. IV., Praha 2005, s. 88–112.

Úvod do studia dějepisu I. díl, Brno 2014.

Jiří VEČERNÍK – Jana VÍTEČKOVÁ, *Změny v některých podmínkách a rysech způsobu života pracují-cích žen v ČSSR*, Sociologický časopis 12, 1976, č. 1, s. 49–62.

Alena WAGNEROVÁ, *Žena za socialismu. Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*, Praha 2017.

Sharon L. WOLCHIK, *Elite Strategy Toward Women in Czechoslovakia: Liberation or Mobilization?*, Studies in Comparative Communism 14, 1981, č. 2/3, s. 123–143.

Sharon WOLCHIK – Alfred MEYER (eds.), *Women State and Party in Eastern Europe*, Durham 1985.

Internetové zdroje

Marie ČERNÁ, *Women under socialism: what degree of emancipation?*, Cahiers du CEFRES No. 30, Muriel BLAIVE (ed.), Le communisme à partir des sociétés – Communism from the viewpoint of societies, 2006. Dostupné na: https://shs.hal.science/halshs-01160412 (cit. 11. 6. 2024).

Dekret č. 88/1945 Sb. *Dekret presidenta republiky o všeobecné pracovní povinnosti*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-88 (cit. 27. 3. 2024).

Dana HAMPLOVÁ, *Stručné poznámky o ideových přístupech k rodině v období socialismu*, Cahiers du CEFRES, No. 22, 2010. Dostupné na: https://www.cefres.cz/IMG/pdf/hamplova_2001_ideove_pristupy_rodina_socialismus.pdf (cit. 13. 6. 2024).

Vladimir I. LENIN, *Spisy, Sv. 30, září 1919–duben 1920*, Praha 1955. Dostupné na: https://ndk.cz/view/uuid:9ec441f0-4b14-11e6-ab2f-005056827e52?page=uuid:e487f060-5cbc-11e6-8e4e-005056827e51(cit. 28. 7. 2024).

Ústavní zákon č. 150/1948 Sb. *Ústava ČSR*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-150# (cit. 5. 6. 2024).

Zákon č. 121/1946 Sb. *Zákon o zajištění pracovních sil pro zemědělskou výrobu v rámci národní výstavby státu*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-121 (cit. 25. 3. 2024).

Zákona č. 192/1946 Sb. *Zákon o dvouletém hospodářském plánu*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-192 (cit. 2. 4. 2024).

Zákon č. 87/1947 Sb. *Zákon o některých opatřeních k provedení národní mobilisace pracovních sil*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1947-87 (cit. 16. 6. 2024).

Zákon č. 54/1948 Sb. *Zákon, kterým se mění a doplňují předpisy o národní mobilisaci pracovních sil.* Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-54 (cit. 16. 6. 2024).

Zákon č. 241/1948 Sb. *Zákon o prvním pětiletém hospodářském plánu rozvoje Československé republiky.* Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-241 (cit. 18. 6. 2024).

Zákon č. 265/1949 Sb. *Zákon o právu rodinném*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-265 (cit. 10. 6. 2024).

Zákon č. 45/1956 Sb. *Zákon o zkrácení pracovní doby*. Dostupné na: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1956-45 (cit. 15. 9. 2024).

Ústavodárné NS RČS 1946–1948, 27. schůze, 12. prosince 1946. Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/027schuz/s027029.htm (cit. 20. 4. 2024).

Ústavodárné NS RČS 1946–1948, Tisky, č. 731, 3. července 1947, *Interpelace poslanců Žáčkové-Batkové, Zemi-nové, Šmejcové, dr. Horákové, Uhlířové, Kleinerové a druhů ministru průmyslu ve věci zvětšení výroby technických pomůcek k vedení domácnosti a k ulehčení práce žen hospodyní na venkově.* Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1946uns/tisky/t0731_00.htm (cit. 16. 4. 2024).

Ústavodárné NS RČS 1946–1948, Tisky, č. 752, 9. července 1947, *Interpelace poslanců Žáčkové-Batkové, Zemi-nové, Šmejcové, Uhlířové, dr. Horákové, Kleinerové a druhů na ministra průmyslu ve věci respektování návrhů a dobrozdání Ústředí čs. hospodyní při výrobě kuchyňského náčiní a technických pomůcek*. Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1946uns/tisky/t0752_00.htm (cit. 16. 4. 2024).